

USAID
DEL PUEBLO DE LOS ESTADOS
UNIDOS DE AMÉRICA

LEER Y
APRENDER

Tumel Taq'un Xnaq'tzanjtz

AQ'UNTL TU'N TCH'IY
XNAQ'TZB'IL TE
MAM YOL

Mam yol • Twi'pin Xnaq'tzb'il

Coordinación técnica: **Sophia Maldonado y Justo Magzul**
Diseño general: **Rosa Ana Villatoro y Edna Lucrecia Escobar**
Edición: **Justo Magzul**
Autoría: **Amilcar Joaquín Coronado**
Diagramación: **Omar Hurtado Álvarez**
Revisión de enfoque de género: **Cristina Molina**

Participantes en el proceso de validación: Comunidad Lingüística Mam, Dirección General de Educación Bilingüe e Intercultural -DIGEBI-

Aval de la comunidad lingüística Mam en trámite

Este material ha sido elaborado gracias al apoyo del Pueblo de los Estados Unidos de América a través de la Agencia de los Estados Unidos de América para el Desarrollo Internacional (USAID, por sus siglas en inglés).

El contenido de este documento es responsabilidad exclusiva de los autores y el mismo no necesariamente refleja la perspectiva de USAID ni del Gobierno de los Estados Unidos de América.

© Agencia de los Estados Unidos de América para el Desarrollo Internacional (USAID).

Este libro está disponible en acceso abierto bajo la licencia Atribución-No-Comercial-SinDerivar 4.0 Internacional (CC BY-NC-ND 4.0); es decir, se permite la redistribución, siempre y cuando se reconozca la autoría, no se modifique y no se use comercialmente.
<https://creativecommons.org/licenses/>.

Guatemala, 2018

Nota. La utilización de un lenguaje que no discrimine ni contenga sesgo de género es parte de las preocupaciones del proyecto USAID Leer y Aprender. En este documento se ha optado por usar el masculino genérico clásico, entendiendo que este incluye siempre a hombres y mujeres; niños y niñas.

**TUMEL TAQ'UN XNAQ'TZANJTZ
TWI'PIN XNAQ'TZB'IL**

CHIKY'B'ILTE

Aju txuxnaq'tz lu' b'inchan kye xnaq'tzanjtz nchi xnaq'tzan kyib' toj tniky'aj kyxnaq'tzb'il te aq'untl tu'n tch'iy b'a'nxnaq'tz toj Mam Yol. A tajb'il tu'n tch'iy b'a'nxnaq'tz ti'j tu'janjtz ex ttz'ib'anjtz kyu'n xjal nchi xnaq'tzan kyib' toj Majaxnaq'tzb'il tu'n tel b'yan kyxnaq'tzb'il xjal nchi aq'unan toj temb'il ja nyolajtza kab'e yol kyxol anq'ib'il toj Che'w Tx'otx' toj tnam te Paxil.

A aq'untl tu'n tch'iy b'a'nxnaq'tz toj Mam Yol at oxe tnej: Tqeb'il kyxnaq'tzb'il, toj tniky'aj xnaq'tzb'il ex twi'pin xnaq'tzb'il: Teyelex te junjun tuk'il junjun tnej nimqe twitzju tnejil. Aju txuxnaq'tz te twi'pin xnaq'tzb'il b'inchan kye xjal a b'a'n chi yolin toj Mam Yol, me taj tu'n tch'iy kyojtzqib'il ti'j tu'janjtz ex ttz'ib'anjtz Mam Yol.

Aju txuxnaq'tz te twi'pin xnaq'tzb'il a tajb'il tu'n tb'ant kyu'n xnaq'tzanjtz qe' b'a'nxnaq'tz lu:

1. N-u'jin jun paqx ex tojxix tumel ila' wiq puqyol toj Mam yol.
2. Nnimsit ex n-oken k'loj yol tu'n toj Mam Yol ex tu'n t-xi ti'n ttxolil nuk'b'il yol.
3. Nq'uman kyxilen yol ax tz'elpon, mikxe tz'elpon, kayb'ib'aj ex txqantl toj Mam Yol.
4. N-el tniky' ti'j wiq puqyol b'ib'itz mo tqanil tu'n tajb'en ila' ttxolil te u'jb'il noq tu'n tu'jin, ,tu'n tq'on tumel ex tu'n t-ximin.
5. Ktz'ib'il b'ib'itz mo tqanil puqyol toj Mam Yol toj ttxolil nuk'b'il yol.
6. Nmeltz'in puqyol toj tyol mos toj Mam Yol mo qa toj Mam Yol ex tyol mos mi tu'n ttx'ixpin tnab'il puqyol.

Aju nuk'b'il taq'un xnaq'tzanjtz te twi'pin xnaq'tzb'il iqin tu'n u'jb'il nim tz'ib'an toj Mam Yol ti'j ila' wiq b'ixaq'tz nim kyajb'en ti'j ch'uqxjal, anq'ib'il ex ojtzqib'il. A tajb'il u'j lu tu'n aju xnaq'tzanjtz tu'n tten txqanx tu'jb'il tz'ib'an tten tu'n tb'ant tch'iy tajlal tyol ex tu'n tb'ant tch'iy tumel tu'janjtz ex ttz'ib'ajntz, ex tuk'il tkyaqil aq'untl tu'n tb'ant tch'iy b'a'nxnaq'tz toj Mam Yol: b'il, yolil, u'jil ex tz'ib'il.

Nuk'b'ente txuxnaq'tz

Aju txuxnaq'tz lu at kab'kal xnaq'wi' toj ex nuk'un ta'ya te jwe' tnej xnaq'tzb'il. Toj junjun tnej xnaq'tzb'il at kyaje b'ixnaq'tz toj. Te junjun b'ixnaq'tz at jun xnaq'wi' te jaqb'il xnaq'tzb'il ex at jun xnaq'wi' tz'aqsil xnaq'tzab'il.

Aju nuk'b'ente junjun tnej xnaq'tzb'il at nim aq'untl toj ex amb'il tu'n tb'ant xnaq'tzb'il ti'j **yolin, ti'n tajlal yol, tu'janjtz ex ttz'ib'anjtz**. Toj junjun xnaq'wi' ate' aq'untl tu'n tb'an tu'n junjun xnaq'tzanjtz ex at jun amb'il tu'n tkub' tka'yin taq'un tu'n tb'ant xnaq'tzb'il te mojb'il kyib'. Toj kyajkyajchaq xnaq'wi' at jun mutz'ib'u'j aq'untl iqin tu'n, a tajb'en te xnaq'tzanjtz tu'n tkub' tka'yin, tu'n tkub' t-xnaq'tzan qe' b'ixnaq'tz. Junjun xnaq'wi' nkub' b'inchan jun aq'untl te b'ajsb'il mo jupb'l, tu'n tb'ant tu'n xnaq'tzanjtz kyaqil tumel taq'unanjtz t-xnaq'tzb'il.

TUMEL TAQ'UN XNAQ'TZANJTZ TWI'PIN XNAQ'TZB'IL

K'UTOJ

Tnejil tnej

KOJB'IL

1. Qe xb'oj	9
2. Qe nxb'oya	12
3. Ka'yin kyi'j k'wal	14
4. Ka'yin kyi'j tij xjal/ta'ă	17
Mutz'ib'u'j aq'untl	19
Xnaq'wi'	19
B'ib'il 1	21
5. Qe temb'il te b'etin	22
6. Qe temb'il te b'etin nim kyoklen	25
7. Qe xjal nim kyoklen	27
8. Qe xjal nim kyoklen toj kojb'il	31
Mutz'ib'u'j aq'untl ex b'ib'il	33
Xjelb'il	

Tkab'in tnej

AQ'UNTL EX TZA'N TU'N QJAW

9. Aq'untl	36
10. Qe il toj aq'untl	40
11. Yek'il tnejil ojtzqib'il	43
12. Tajb'en tnejil ojtzqib'il	47
Mutz'ib'u'j aq'untl	49
B'ib'il 2	52
13. B'a'n twitz	53
14. Kawb'il toj qchqinqlal	57
15. Tu'n qjaw	59
16. Tumel tu'n qjaw	63
Mutz'ib'u'j aq'untl ex b'ib'il	66
Xjelb'il	

Toxin tnej

TWITZ AQ'UNTL

17. Nuk'b'il twitz amb'il	68
18. Nqo q'on twitz aq'untl	72
19. Xkanjsil	74
20. Tu'n token xkanjsb'il	78
Mutz'ib'u'j aq'untl	81
B'ib'il 3	84
21. Nuch k'axjil	85

22. Matij k'aⱩjl	89
23. Taq'unanjtz tna'lanjtz	91
24. Qe tna'lanjtz ex q'oj	94
Mutz'ib'u'j aq'untl ex b'ib'il	96
Xjelb'il	

Tkyajin tnej

TXUTZQIB' EX QNANA TX'OTX'

25. Txutzqib'	99
26. Txutzqib' toj na'b'il	103
27. Tenb'il kyimne	105
28. Il kyoj tenb'il kyimne	109
Mutz'ib'u'j aq'untl	111
B'ib'il 4	114
29. Tilil twitz tx'otx' mo twitz kya'j	115
30. Qo klon qib' te tilil twitz tx'otx'	119
31. Qe twiqel tqan tzaj	122
32. Qe twiqel tqan tzaj toj kojb'il	126
Mutz'ib'u'j aq'untl ex b'ib'il	129
Xjelb'il	

Tjwe'yin tnej

NQO CH'IY QA CHMO'N QTEN

33. A qnab'il nq'onte qoklen	132
34. A tqanil ex na'b'il	136
35. Tza'n tu'n qlet tza'n ntzaj tilil tx'otx'	138
36. Tzqib'inchb'il tza'n nntzaj tilil tx'otx'	141
Mutz'ib'u'j aq'untl	143
37. Aju xk'amil jun tumel tu'n qjaw	146
38. Tajb'en tu'n qxk'amin	150
39. Tu'n qten toj tzalajb'il	152
40. Tu'n qten toj tzalajb'il toj qkojb'il	155
Mutz'ib'u'j aq'untl ex b'ib'il	157
Xjelb'il	
B'ib'il 5	160

TNEJIL TNEJ KOJB'IL

XNAQ'WI' 1 XB'oj

Fuente: USAID/Reforma Educativa en el Aula

Ti' t-xilen jun xb'obj'il?

U'jb'itz.

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz.

Xb'obj'il

Awo xjalqo b'a'n qo yolin kyuk'il qxjalil qu'n iktzan tumel **qchwinqal** twitz tx'otx', tu'njo lu' taj tu'n tjiyet jun quk'il tu'n ntzaj anq'inq toj qnab'il tu'n qyolin. Ajo **xb'obj'il** jun **mujb'il** toj qchwinqal tu'n n tjiyet jun quk'il ex tqe qku'j ti'j.

Atzan xb'obj'il nim t-xilen tipumal toj qchwinqal awo xjalqo, nxi' qe tza'n anq'in toj qanme tun qyolin tik'il jun qxjalil, **nqe qk'u'j** ti'j jun mo txqann xjal ichaq mikxe tumel kyxim, kyajb'il qu'n te njeil nchi jyon tu'n tten mojb'il.

Tza'n nqo yolin kyuk'il qxjalil nim t-xilen qu'n nten onb'il qxol. Jun tumel ntx'ixpin **chq'al**, nqo ok xb'ojin qib' kyuk'il xjal qa **nwe' qchiky'el** kyuk'il, qa nxi qyolin ti'j qajb'il, ajtzan tb'et q'ij cheb'a nch'iy k'ujb'il.

Nim nq'ancha'lix t-xilen xb'obj'il ti'j jun xjal, qu'n jun xjal at **t-xb'oj** nim ntzalaj ex nim tmojb'il nxi tq'o'n, me tu'n ikyjo tb'anil **tka'ylanjtz** t-xmilal ex tb'anil t-xim.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.importancia.org/amistad.php>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel.

1. Ti' t-xilen jun xb'obj'il?

2. Ti'tzan jun xb'oj?

3. Noqtzan kyuk'a xjal at xb'obj'il?

4. Tiqu'n nim tajb'en xb'obj'il toj kojb'il ?

K'loj yol

xb'obj'il	qchwinqal	mujb'il	nqe qk'u'j
nwe' qchiky'el	t-xb'oj	tka'ylanjtz	chq'al

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'a txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

Xb'oj: At jun xb'aja toj kojb'il nim tk'u'jb'il wuk'ila ex kyuk'il nxjalila.

1. Xb'obj'il: _____
2. Mujb'il: _____
3. Nqe qk'u'j: _____
4. Nwe' qchiky'el: _____
5. Chq'al: _____

Ttxolil yol

Tu'n tajb'in ttz'ab'il yol: noq ex tla qu'n .

Noqtla , ma'ytla, mi'ntla, miti'tla, etc.

Tnejil Aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit a yol mo aqe yol tu'n tten tnab'il te jun txolyol, tu'n kyoken ttz'ab'il yol: noq mo tla tu'na. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.
Noqtla ayina aya, ma'tla kub' nb'inchina.

1. _____ tzalajb'il qxol _____ mi'n nqo yolin kyuk'il txqantl qxjalil.
2. _____ nqe kyk'uj qxb'oj quk'il _____ mixti' nqo yolin kyuk'il.
3. Ja'lo _____ nqo yolin kyuk'il qxjalil _____ tzalajb'il nch'iy.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit jun yol tu'n tten tnab'il puqyol.

_____ mi'n n-ok junin qib' toj kojb'il _____ k'u'jb'il kyuk'il qxb'oj,
_____ jotsqox nqo yek'intla tza'n tu'n tqe qk'u'j ti'j juntl qwinaqil _____ jots
qxjalil kmojil ex kq'ol tumel t-xim, me tnejil _____ t-xi qmojin qib' tu'n tch'iy
k'u'jb'il.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Chwinqlal, chman: Nim t-xilen chwinqlal toj kywitz qchman.

1. Xb'obj'il, t-xb'oj: _____
2. Mujb'il, chq'al: _____
3. Tqe qk'u'j, nwe' qchiky'el: _____
4. Chq'al, xb'oj: _____
5. Xb'oj, nwe' qchiky'el: _____

NAQ'WI' 2 QE NXB'OJA

Autor: Miriam Larios

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil
xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanztz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

Tz'ib'inkub'a xjelqe ti'j puqyol. Tzaq'b'intza qe xjel ti'j puqyol

Tqanil: u'jinxa puqyol.

Awo xjalqo b'a'n qo yolin kyuk'il qxjalil qu'n iktzan tumel qchwinqal twitz tx'otx', tu'njo lu' taj tu'n tjet jun quk'il tu'n ntzaj anq'inq toj qnab'il tu'n qyolin. Ajo xb'obj'il jun mujb'il toj qchwinqal tu'n n tjet jun quk'il ex tqe qku'j ti'j.

Atzan xb'obj'il nim t-xilen tipumal toj qchwinqal awo xjalqo, nxi' qe tza'n anq'in toj qanme tun qyolin tik'il jun qxjalil, nqe qk'u'j ti'j jun mo txqann xjal ichaq mikxe tumel kyxim, kyajb'il qu'n te njeil nchi jyon tu'n tten mojb'il.

Tza'n nqo yolin kyuk'il qxjalil nim t-xilen qu'n nten onb'il qxol. Jun tumel ntx'ixpin chq'al, nqo ok xb'ojin qib' kyuk'il xjal qa nwe' qchiky'el kyuk'il, qa nxi qyolin ti'j qajb'il, ajtzan tb'et q'ij cheb'a nch'iy k'ujb'il.

Nim nq'ancha'lix t-xilen xb'obj'il ti'j jun xjal, qu'n jun xjal at t-xb'oj nim ntzalaj ex nim tmojb'il nxi tq'o'n, me tu'n ikyjo tb'anil tka'ylanjtz t-xmilal ex tb'anil t-xim.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.importancia.org/amistad.php>

Ti'tzan jun xb'oj?

Ti' qu'n at xb'obj'il?

Tkyajin aq'untl

Tz'ib'b'itz Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a toj jun diagrama de Venn t-xilen jun xb'oj ex jun xjal at toklen teya.

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil tza'n u'jb'itz ma b'aj tu'jina. Tu'n tten tb'ixnaq'tz, jaqb'il, t-xilen, junxil t-xilen ex twi' yol.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'uná

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 3 KA'YIN KYI'J K'WAL

Fuente: USAID/Reforma Educativa en el Aula

Ti' t-xilen jun tij xjal?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Tu'n kyok ka'yit tij xjal ex qe' k'wal, kab'e aq'untl toj jaxjal

Toj kychwinquel ila' xjal, npon kanin jun amb'il tu'n qka'yin kyi'j tij xjal o b'et kyab'q'i ex ti'j jun mo txqan k'wal. Nimxix nqlo'n tza'n nka'yin jun xjal kyi'j tchman tza'n netz'qe ex atku majx nka'yin kyi'j ttate ma b'et kyab'q'i mo noq **ta'xqil/txjo'qqil**.

Kyi'j xjal lu atku at kyaq'un ti'jxe tu'n kyka'yin kyi'j **chmanb'aj** ex kyaman, tz'uox tumel chwinquel ikyo. Tu'n qojtzqinte kyi'j qxjalil toj kojb'il qa **tz'uox** kychwinquel atzan jun tnejil tumel tu'n t-xi ka'yit ex tu'n t-xi aq'unit kyu'n **nuk'xjal** nchi aq'unin te **nejenel** te qtaname mo noq alkyechaq tu'n kyonin ti'j tumel kychwinquel lu.

Jun **xpichb'il** b'ant tu'n Denys Dukhovnov, te **Majaxnaq'tzb'il** te tanam te Nueva York ex tu'n Emilio Zagheni, te Majaxnaq'tzb'il te Washington toj tanam te Seattle ate' toj Tnam te Estados Unidos, ntzaj tq'o'n jun tqanil ti'j kyb'aj xjal nb'aj mo n-iky'jo lu toj kychwinquel tu'n kyaq'unan kab' aq'untl tza'n tu'n kyka'yin kyi'j k'wal ex kyi'j **tatwej** ex tza'nqatzan xjal nchi ok kayb'aj tu'n jun xjal tojx kyjaxjal. Atza'n xpich'b'il lu noq toj tnam te Estdados Unidos ma t-xi qeya, me atza'n lu ja'ku t-xi qq'uma'n qa ikyxtzan nb'aj kyoj txqantl tanam ex mixt' mojb'il ntzaj q'o'n kyu'n xjal ti'j t-xilen kychwinquel **tij xjal**. Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://noticiasdelaciencia.com/not/15241/cuidar-de-ancianos-y-de-ninos-un-doble-reto-familiar/>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel .

1. Ti' t-xilen jun tatwej?

2. Alkye nxi ka'yinkye tij chmanb'aj?

3. Tzun nb'ant tka'yin jun ta'x tib'?

4. Alkyeqe tu'n kyonin ti'j kychwinquel ñjo'q?

K'lojyol

ta'x/ tatwej/ñjo'q/tij xjal	chmanb'aj	tz'uñ	nuk'xjal
nejenel	xpichb'il	Majaxnaq'tzb'il	Chwinqal

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'a txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Ta'x: _____
2. Tz'uñ: _____
3. Nuk'xjal: _____
4. Nejenel: _____
5. Majaxnaq'tzb'il: _____

Ttxolilyol

Tajb'en techlal amb'il **oje** moqa **o**.

Oje chin yoline tuk'il

O chin k'ayina.

Tnejil aq'until

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun txolyol. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Txqan tx'yan o b'aj kyxb'ayin kyib'.

1. K'ayil: _____
2. B'ixil: _____
3. Sich'il: _____
4. Yolil: _____
5. Pa'l qib': _____

Tkab'in Aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit jun yol tu'n tten tnab'il puqyol. Tu'n token techlal amb'il oje mo o.

Toj kychwinquel ila' xjal, _____ kanin jun amb'il tu'n qka'yin kyi'j tij xjal _____ b'et kyab'q'i ex ti'j jun mo txqan k'wal. Nimxix _____ tza'n nka'yin jun xjal kyi'j tchman tza'n netz'qe ex atku majx nka'yin kyi'j ttate _____ kyab'q'i mo noq ta'xqil.

_____ xpichb'it tu'n Denys Dukhovnov, te **Majaxnaq'tzb'il** te tanam te Nueva York, Estados Unidos

Toxin aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Chwinqal, nejenel: Tb'anil tchwinqal nejenel toj tanam.

1. nejenel, Majaxnaq'tzb'il: _____
2. Tij xjal, tz'uñ: _____
3. Nuk'xjal, xpich'il: _____
4. Chwinqal, ñjo'q : _____
5. Chmanb'aj, tatwej: _____

XNAQ'WI' 4 KA'YIN KYI'J TIJ XJAL/TA'X

**Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j
tnejil xnaq'wi'**

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'until

Tu'n tel tniky'tzajil kyi'j tnab'il puqyol ex nqanin xjel.

Tqanil: u'jinxa puqyol.

Toj kychwinquel ila' xjal, npon kanin jun amb'il tu'n qka'yin kyi'j tij xjal o b'et kyab'q'i ex ti'j jun mo txqan k'wal. Nimxix nqlo'n tza'n nka'yin jun xjal kyi'j tchman tza'n netz'qe ex atku majx nka'yin kyi'j ttate ma b'et kyab'q'i mo noq ta'xqil/żjo'qqil.

Kyi'j xjal lu atku at kyaq'un ti'jxe tu'n kyka'yin kyi'j chmanb'aj ex kyaman, tz'użjo tumel chwinquel ikyo. Tu'n qojtzqinte kyi'j qxjalil toj kojb'il qa tz'uż kychwinquel atzan jun tnejil tumel tu'n t-xi ka'yit ex tu'n t-xi aq'unit kyu'n nuk'xjal nchi aq'unin te nejenel te qtaname mo noq alkyechaq tu'n kyonin ti'j tumel kychwinquel lu.

Jun xpichb'il b'ant tu'n Denys Dukhovnov, te Majaxnaq'tzb'il te tanam te Nueva York ex tu'n Emilio Zagheni, te Majaxnaq'tzb'il te Washington toj tanam te Seattle ate' toj Tnam te Estados Unidos, ntzaj tq'o'n jun tqanil ti'j kyb'aj xjal nb'aj mo n-iky'jo lu toj kychwinquel tu'n kyaq'unan kab' aq'until tza'n tu'n kyka'yin kyi'j k'wal ex kyi'j tatwej ex tza'nqatzan xjal nchi ok kayb'aj tu'n jun xjal tojx kyjaxjal. Atza'n xpich'b'il lu noq toj

tnam te Esttados Unidos ma t-xi qeya, me atza'n lu ja'ku t-xi qq'uma'n qa ikyxtzan nb'aj kyoj txqantl tanam ex mixt' mojb'il ntzaj q'o'n kyu'n xjal ti'j t-xilen kychwinqel tij xjal.

Iql'inktz toj tb'eyil lu <http://noticiasdelaciencia.com/not/15241/cuidar-de-ancianos-y-de-ninos-un-doble-reto-familiar/>

Tqanil: tu'n tkub' tq'uma'na kywitz tuk'ila alkyeqe tnab'il puqyol ex tu'n t-xi qanit kab' xjel ti'jx puqyol.

Tkyajin Aq'until

Tz'ib'b'itz Aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun ch'uq xim ti'j tenb'il mo jatumel ite'ya tij xjal.

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil te chikyb'ilte jatumel nchi ok ka'yin netz' k'wal mo ne'x.

Tu'n tten: tb'ixnaq'tz, jaqb'il, t-xilen ex twi' yol.

Tjwe'yin aq'until (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

xb'ojb'il	qchwinqal	mujb'il	nqe qk'u'j
nwe' qchiky'el	tij xjal		nuk'xjal

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit a yol mo aqe yol tu'n tten tnab'il te jun txolyol, tu'n kyoken ttz'ab'il yol: noq mo tla

1. _____ tzalajb'il qxol _____ mi'n nqo yolin 1. kyuk'il txqantl qxjalil.
2. _____ nqe kyk'uj qxb'oj quk'il _____ mixti' nqo yolin kyuk'il.
3. Ja'lo _____ nqo yolin kyuk'il qxjalil _____ tzalajb'il nch'iy.

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun yol tu'n tten tnab'il puqyol. Tu'n kyoken techlal amb'il **oje** mo **o**.

Toj kychwinquel ila' xjal, _____ kanin jun amb'il tu'n qka'yin kyi'j tij xjal _____ b'et kyab'q'i ex ti'j jun mo txqan k'wal. Nimxix _____ tza'n nka'yin jun

xjal kyi'j tchman tza'n netz'qe ex atku majx nka'yin kyi'j ttate _____ kyab'q'i mo noq ta'xqil.

_____ xpichb'it tu'n Denys Dukhovnov, te Majaxnaq'tzb'il te tanam te *Nueva York. Estados Unidos*

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa puqyol tu'n tel tniky'tzajil kyi'j tnab'il ex tzaq'b'inxa qe xjel.

Toj kychwinqel ila' xjal, npon kanin jun amb'il tu'n qka'yin kyi'j tij xjal o b'et kyab'q'i ex ti'j jun mo txqan k'wal. Nimxix nqlo'n tza'n nka'yin jun xjal kyi'j tchman tza'n netz'qe ex atku majx nka'yin kyi'j ttate ma b'et kyab'q'i mo noq ta'xqil/xjo'qnil.

Kyi'j xjal lu atku at kyaq'un ti'jxe tu'n kyka'yin kyi'j chmanb'aj ex kyman, tz'uëjo tumel chwinqel ikyo. Tu'n qojtzqinte kyi'j qxjalil toj kojb'il qa tz'uë kychwinqel atzan jun tnejil tumel tu'n t-xi ka'yit ex tu'n t-xi aq'unit kyu'n nuk'xjal nchi aq'unin te nejenel te qtaname mo noq alkyechaq tu'n kyonin ti'j tumel kychwinqel lu.

Jun xpichb'il b'ant tu'n Denys Dukhovnov, te Majaxnaq'tzb'il te tanam te Nueva York ex tu'n Emilio Zagheni, te Majaxnaq'tzb'il te Washington toj tanam te Seattle ate' toj Tnam te Estados Unidos, ntzaj tq'o'n jun tqanil ti'j kyb'aj xjal nb'aj mo n-iky'jo lu toj kychwinqel tu'n kyaq'unan kab' aq'until tza'n tu'n kyka'yin kyi'j k'wal ex kyi'j tatwej ex tza'nqatzan xjal nchi ok kayb'aj tu'n jun xjal tojx kyjaxjal. Atza'n xpich'b'il lu noq toj tnam te Esttados Unidos ma t-xi qeya, me atza'n lu ja'ku t-xi qq'uma'n qa ikyxtzan nb'aj kyoj txqantl tanam ex mixt' mojb'il ntzaj q'o'n kyu'n xjal ti'j t-xilen kychwinqel tij xjal.

1. Ti' t-xilen jun tijxjal toj tkojb'ila?
2. Alkye qe tnab'ilpuqyol?

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: tz'ib'inkub'a toj jun *diagrama de Venn* t-xilen jun xb'oj ex jun xjal at toka teya.

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil te chikyb'ilte jatumel nchi ok ka'yin netz' k'wal mo ne'ë.

Tu'n tten: tb'ixnaq'tz, jaqb'il, t-xilen ex twi' yol.

B'ib'il 1

Qe tenb'il te b'etb'il toj tnam te Paxil

Jte' tenb'il te b'etb'il o tlontiya twitz Paxil? Qa mixti' mo noq junjun ktzajil ttzaq'b'ina, ja'lo kxel qq'uma'na alkyeqe tu'n t-xiya ojtzqilte tza'n mi' n-aq'unana, kye txqan xjal a t-xilen jun "nim twi'pin qib'ix". Qa ajiya k-ajlala toj tnejil mo tkab'in q'ij, b'inchink tib'a tu'n t-xi xkye tu'n tb'eta toj tqaqin q'ij ex q'inks tib'a tu'n texa b'etil twitz tnam. Tu'n tok tojtzqina qe kab' ponixtenb'il tu'n t-xiya b'etil ex ktzalija ti'j tb'anil tka'ylanjtz qe temb'il ex tza'n n-ex q'ij.

Brava najab', toj nim tanam te Chnab'jul ex toj tnam te *Nentón*, niqaku toj tniqachil nim tanam te *México*, junq'o'jwe' ojlab' tnaqchajil te tnam te Paxil. Nim pintze ex najab' at ttxlaj ex nim xoch o chi jaw anq'in toj tpa'xil tx'otx'. At oxk'al najab' ttziyile.

Atza'n Xela juntl tb'i Txeljub' nq'olb'anjtz, jun tenb'il maq'majyin tza'n q'ij ex che'w tza'n qoniky'an ex qlixje, qa taja tu'n tlontiya jotxjo tb'anil twitz tx'otx', tu'n tb'eta toj muj mojqa tu'n tichin kyoj maq'maj a' tok tb'i te *Las Fuentes Georginas*. Toj tenb'il at wuq xnuxb'il, jwe' toj plaj te jawl ex kab'itl mya'xix ojtzqi'n kyu'n xjal qu'n at toj pintze. Ti'jxe nuch ja at petin tu'n tku'xa, at kab' tq'ab' b'e kchi jawil anq'in, toj tñayija tu'n t-xiy kyoj xnuxb'il, toj tman tq'ab'a at jun tenb'il tok tb'i te "*La Cueva*" jun tenb'il jatumel nch'ex ajtxeljub' q'ol chjonte te qajwa.

Tqanil: u'jinxa junjun xjel ex tzaq'b'inxa tza'n ma b'aj tb'ina.

1. Jtoj ntzaj q'uma'n tu'n t-xiya kyoj tb'anil tenb'il te b'etb'il?
2. Jni' ojlab' tnaqchajil ta'yi *Brava* najab' toj tnam te Paxil?
3. Tza'ntzan *Brava* najab'?
4. Tza'n ta'ya amb'il Txeljub'?
5. Tza'npa *Las fuentes Georginas*?

XNAQ'WI' 5 QE TENB'IL TE B'ETIN

Autor: E. Piovesan

Ja tzajni yol Panajachel?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz.

Panajachel

Atza'n **Panajachel** jun tnam nim n-xi **ilb'aj** kyu'n ajb'etil xjal tu'n nim wiq anq'ib'il ex **k'aäxjel** nkub' antza. Antza ta'ya toj ttxuyel tnam te Sololá, ttzi **najab'** te Atitlán, jun tanam ikytzan tza'nku txqantl tanam ate' ttzi najab'. Axixtzan tb'i tok te San Francisco Panajachel, Pana nxi kyq'olb'in junjun xjal. Toj tnam te Panajachel nim q'ancha'lqe chman witz te Atitlan, Toliman, San Pedro ex Cerro de Oro.

Ate'taq mayas tz'utujiles tej kyul **amaq'** Panajachel, ch'ima toj qb'q'i 1621, a najab' te Atitlan kub' q'o'n techil extzan ayi mayas cakchikeles kub' ten najal te tnejil toj tnam te San Marcos la Laguna tzmax Panajachel.

Nim nyolajtz ti'j **Xocomil** tzalu', chitzinqa tu'n tzunx nyekj a' qa otaq tz'ok oxe te qale, tzaj xkye tyolajtz ti'j jun ku'xin q'a ok tyolin jun kux'in txin te junxil ch'uq xjal me b'i'ntaq kyu'n qa mya' b'a'n tu'n kyjaw yolin qu'n attaq **iky'b'il** kyxol ch'uq xjal, me b'e'x i ex oq tu'n kylonte kyib'.

Ok q'o'n te San Francisco Panajachel tu'n ayitaq ch'uq nimb'il Franciscana kyb'itaq ul kanen yolil ti'j nimb'il ex atzan San Francisco kyxjantaq. Antza tzajne tb'i ti'j yol cakchikel, atza'n t-xilen nim **ptz'an ex jatze'**(Casimiroa edulis) toj chitzan. Nkub' iky'sit **nintz q'ij** toj 12 q'ij te tlajin xjaw, at b'ixin nb'aj kyu'n xjal tzajninqe kyoj junxil tanam ex at **chnab'** nkub'. Tuk'il nim zalajb'il nb'aj tb'anil b'ixb'in, qu'n tekuxix tnam tumel **b'ixb'in**.

O'kxjo q'ij nb'ant tu'n q-xi ka'yil Mariposario jun nim pintze, nb'ant tu'n **qxtunin** mo tu'n qxi jililin ti'j jun aqwil, atzan tok tb'i te Canopy, at nim wiq txkup nchi iwle qu'n ex txqan wiq **pakal** nchi najan toj tb'anil tx'otx'.

Qlixje nxi xkye b'etin toj a' toj amb'il te 6 mo 7 te prim tu'n qxi' b'etil ex ka'yil kyoj tanam ex liq'ol wiq aq'untl nb'ant tu'n q'ab'aj. At txqan ponix tanam tzanku' San Antonio Palopo jun tnam mya' yajin mo mixti' tz'is toj, nim laq mo k'wil nb'inchajtz ex nxi uk'tzit tuk'a q'ab'aj; Santiago Atitlán ex junjuntl temb'il tu'n qxi' b'etil.

Tz'ib'in te MundoChapin.com tu'n Ana Lucía García, Guía Turística No. 1171 tu'n Inguat.

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ja' tzajni yol Panajachel?

2. Ti' t-xilen yol Panajachel?

3. Ti' qu'n nim ajb'etil nchi ul Panajachel?

4. Alkyeqa mayas nchi najantaq tej na'mtaq kyul kxtyan?

K'lojyol

Panajachel	ilb'aj	k'aäjel	najab'	amaq'	Xocomil	iky'b'il
ptz'an	jatze'	nintz q'ij	chnab'	b'ixb'in	qxtunin	pakal

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'a txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Qxtunin: _____
2. Jatze': _____
3. Ptz'an: _____

4. K'aăjel: _____

5. Amaq': _____

Ttxolil yol

Tajb'en techlal amb'il oje moqa o.

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun txolyol. Ka'yinxá ti'j yek'b'il.

1. _____ liq'et jun wexj toj tanam te Panajachel
2. _____ ti'j tchwinqlal.
3. _____ k'wal toj tu'jb'il.
4. _____ jun tchej tata.
5. _____ tx'yan ti'j twa.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit jun ate' kub'ne tu'n tten tnab'il puqyol: tb'anil, xq'ilin, tklab', chman witz, uk'tzanqe.

To tanam te Panajachel nim nchi tz'ilin _____ ex nim ajb'etil xjal tu'n tumil anq'ib'il ex k'aăjel nkub' antza. Antza ta'ya toj ttxuyel tnam te Sololá, ttzi najab' te Atitlán, jun tanam ikytzan tza'nku txqantl tanam ate' ttzi najab' _____ qe tb'e. Pana nxi kyq'olb'in junjun xjal. Toj tnam te Panajachel nim q'ancha'lqe _____

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxá ti'j yek'b'il.

Ilb'aj, Panajachel: Jun tnam Panajachel nim nxi ilb'aj kyu'n txqan ajb'etil.

1. K'aăjel, najab': _____
2. B'ixb'in, chnab': _____
3. Qxtunin, Panajachel: _____
4. Amaq', najab': _____
5. Pakal, Panajachel: _____

NAQ'WI' 6 QE TENB'IL TE B'ETIN NIM KYOKLEN

Mujb'il xnaq'tzb'il
ti'j tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq
kyb'aj xnaq'tzanjtz
tu'n kytz'ib'in ti'j s-el
kyniky' ti'j xnaq'wi'
ma qlonte ex tu'n
tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

U'jil jun tqanil toj samulximb'il ti'j jun tenb'il nim b'etin n-iky' toj ex tu'n tkux ka'yit tu-mel ttxolb'in ttz'ib'anjtz puqyol.

Tqanil: u'jinxa puqyol.

Atza'n Panajachel jun tnam nim n-xi ilb'aj kyu'n ajb'etil xjal tu'n nim wiq anq'ib'il ex k'aäjel nkub' antza. Antza ta'ya toj ttxuyel tnam te Sololá, ttzi najab' te Atitlán, jun tanam ikytzan tza'nku txqantl tanam ate' ttzi najab'. Axixtzan tb'i tok te San Francisco Panajachel, Pana nxi kyq'olb'in junjun xjal. Toj tnam te Panajachel nim q'ancha'lqe chman witz te Atitlan, Toliman, San Pedro ex Cerro de Oro.

Ate'taq mayas tz'utujiles tej kyul amaq' Panajachel, ch'ima toj qb'q'i 1621, a najab' te Atitlan kub' q'o'n techil extzan ayi mayas cakchikeles kub' ten najal te tnejil toj tnam te San Marcos la Laguna tzmax Panajachel.

Nim nyolajtz ti'j Xocomil tzalu', chitzinqa tu'n tzunx nyekj a' qa otaq tz'ok oxe te qale, tzaj xkye tyolajtz ti'j jun ku'xin q'a ok tyolin jun kux'in txin te junxil ch'uq xjal me b'i'ntaq kyu'n qa mya' b'a'n tu'n kyjaw yolin qu'n attaq iky'b'il kyxol ch'uq xjal, me b'e'x i ex oq tu'n ky-lonte kyib'.

Ok q'o'n te San Francisco Panajachel tu'n ayitaq ch'uq nimb'il Franciscana kyb'itaq ul kanen

yolil ti'j nimb'il ex atzan San Francisco kyxjantaq. Antza tzajne tb'i ti'j yol cakchikel, atza'n t-xilen nim ptz'an ex jatze' (Casimiroa edulis) toj chitzan. Nkub' iky'sit nintz q'ij toj 12 q'ij te tlajin xjaw, at b'ixin nb'aj kyu'n xjal tzajninqe kyoj junxil tanam ex at chnab' nkub'. Tuk'il nim zalajb'il nb'aj tb'anil b'ixb'in, qu'n tekuxix tnam tumel b'ixb'in.

O'kxjo q'ij nb'ant tu'n q-xi ka'yil Mariposario jun nim pintze, nb'ant tu'n qxtunin mo tu'n qxi jililin ti'j jun aqwil, atzan tok tb'i te Canopy, at nim wiq txkup nchi iwle qu'n ex txqan wiq pakal nchi najan toj tb'anil tx'otx'.

Qlixje nxi xkye b'etin toj a' toj amb'il te 6 mo 7 te prim tu'n qxi' b'etil ex ka'yil kyoj tanam ex liq'ol wiq aq'until nb'ant tu'n q'ab'aj. At txqan ponix tanam tzanku' San Antonio Palopo jun tnam mya' yajin mo mixti' tz'is toj, nim laq mo k'wil nb'inchajtz ex nxi uk'tzit tuk'a q'ab'aj; Santiago Atitlán ex junjuntl temb'il tu'n qxi' b'etil.

Tz'ib'in te MundoChapin.com tu'n Ana Lucía García, Guía Turística No. 1171 tu'n Inguat.

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz.

Yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ttxolb'in ttz'ib'anjtz puqyol?

Tkyajin Aq'until

Tz'ib'b'itz Aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun u'jtqanil tu'n t-onin ti'j aju'jil tu'n t-xi' b'etil kyoj ox tenb'il te b'etb'il.

Tjwe'yin aq'until (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'uná

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 7 QE XJAL NIM KYOKLEN

Extraída de Wikipedia

Q'umantza t-xima ti'j Kim Peek?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Kim Peek

Jun xjal tuk'a nim **tnab'il** tu'n tkyij jotx toj twi'.

Jun xjal nim toklen Kim Peek tb'i, tu'n nk'u'yit toj tnab'il jotxja ntlo'ntaq.

Ul anq'in toj ab'q'i 1951. Xi kyq'uma'n **ajq'anil** te ttata Kim tej ul anq'in qa attaq jun yab'il toj tnab'il, mi' tu'n **tb'ettaq** ex xi kyq'uman tu'n tokx q'i'n Kim toj **jaq'anil** tu'n tkub' q'anit. Me kyky'e'taq ttata Kim tu'n tkyij q'oyst.

Tzaj q'uma'n qa attaq macrocefalia ti'j, jun wiq yab'il noq nxi ch'iytaq twi', ex atza'n ttxa twi' miti' q'anchaltaq qa kab' plajtaq tzenkuxix ttxa qwi'. Tu'n mya' kujtaq ttxa twi' chitzinqa tu'ntzan noq n-el nimixtaq, me tu'n ikyjo nb'anttaq tu'n tkyij 98% (**toj k'al**) toj twi' jotxjo ntlo'ntaq mo ntb'i'ntaq.

Nkub' tyolintaq Francis Peek tmantaq Kim tej s-el jun ab'q'i tuk'il niky'jin, qa ma kub' yolit jun u'jb'il twitz nkyijtaq jotx toj twi'. Noq nkub' iky'sit twi' tq'ab' Kim tib'aj junjun **tuyol**, atzan amb'il nxi ti'n tu'n tkyijtaq toj twi' Kim. Tzaj kyq'uma'n qa noq jun majxch'in tu'n tkub' tu'jin Kim jun u'jb'il b'e'x kyjel toj twi'. Tzan npon b'ajtaq tu'n

tu'jin jun u'jb'il nkub' **tmutzb'in** Kim u'jb'il, mya'kuj mixti'taq tajb'intl te. **Kukxtaq** nb'anttaq tu'n toj jotx tchwinqlal.

Ma'y pon b'aj **junch'uy** kab'q'o' lajk'al u'jb'il tu'n tu'jin toj jotx tchwinqlal. Xi' **nab'lit** qa nb'anttaq tu'n tu'jin kab' **pak'u'j** nxi ti'ntaq 8 taltaqlan amb'il, n-okintaq tñayaj twitz te u'jil ñayaj/okni pak'u'j ex tu'ka tman twitz/elni te u'jil elni pak'u'j. Tzmaxix b'ant tb'et tej s-el te kyaj ab'q'i. Tej ikyjo noq tajtaq tu'j t-xnaq'tzan ti'j **ajlab'il** ex ti'j **tkab'xnaq'ajlab'il**, noqtaq n-u'jintaq kyi'j netz' u'j te k'ub'il tajlal yolb'il ja' tz'ib'inkux kyb'i xjal toj ex nkub' **tchmo'ntaq** jotx tajlal kyyolb'il xjal ex ikytzan nkub tb'inchan kyi'j tajlal jotx xkolatz, antzataq n-iky'i jotx tq'ij.

Tu'n Bertrand Regader.

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Q'umantza t-xima ti'j Kim Peek?

2. Ti' ab'qi ul anq'in Kim Peek?

3. Ti' tb'i yab'il attaq ti'j Kim Peek?

4. Jte' u'jb'il b'aj tu'jin Kim Peek?

K'loj yol

tnab'il	ajq'anil	tb'et	jaq'anil	toj k'al	tmutzb'in	kukxtaq	
junch'uy	q'o'		pak'u'j	nab'lit	ajlab'il	tkab'xnaq'ajlab'il	tchmo'ntaq

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'a txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Junch'uy: _____
2. Q'o': _____
3. Pak' u'j: _____
4. Nab'lit: _____
5. Tchmo'ntaq: _____

Ttxolil yol

Txolyol tqanil b'ib'aj

Tajb'in **aj**

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal mujb'inkub'a qe tuyol mo txolyol te jun txolyol tqanil b'ib'aj. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Xlaq'on xko'yaj/Ma sikyti xu'j : Ma sikyti xu'j **aj** xlaq'on xko'yaj

1. Jaw tz'aq/Jaw oq' k'wal: _____
2. Ma tzul tal txin/Nxnaq'tzan ti'j t-xpich'injtz yol: _____
3. Jaw tzalaj nana/Tlonte tal: _____
4. Kyij naj/Jaw melj k'wal: _____
5. Xi naj/O tlonte xjal ttziky: _____

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit jun yol tu'n tten tnab'il puqyol.

Jun xjal Kim Peek tb'i, _____ nk'u'yit toj tnab'il _____ ntlo'ntaq.

Aj _____ anq'in toj ab'q'i 1951 attaq jun tyab' ti'j ttxa twi', mi' tu'n tb'ettaq ex xi kyq'uman tu'n tokx q'i'n Kim toj _____ tu'n tkub' q'anit. Me kyky'e'taq ttata Kim tu'n _____ q'oyit.

Toxin aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxal ti'j yek'b'il.

Ajlab'il, kukxtaq: Kukxtaq nxnaq'tzan k'wal ti'j ajla'b'il

1. Tnab'il, ajq'anil: _____
2. Jaq'anil, tb'et: _____
3. Nab'lit, junch'uy: _____
4. Pak' u'j, q'o': _____
5. Tchmo'ntaq, tmutzb'in: _____

XNAQ'WI' 8 QE XJAL NIM KYOKLEN TOJ KOJB'IL

Autor: E. Quisquay

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j
tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj
xnaq'tzanztz tu'n kytz'ib'in
ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi'
ma qlonte ex tu'n tajb'en
k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'until

Tu'n t-xi u'jit jun u'jtqanil ex tu'n tel tniky'tzajil puqyol: Q'umal tqanil, tu'n tkub' b'iyit, tu'n
tkub' kyb'i'n.

Tqanil: u'jinxa puqyol

Jun xjal tuk'a nim tnab'il tu'n tkyij jotx toj twi'.

Jun xjal nim toklen Kim Peek tb'i, tu'n nk'u'yit toj tnab'il jotxja ntlo'ntaq.

Ul anq'in toj ab'q'i 1951. Xi kyq'uma'n ajq'anil te ttata Kim tej ul anq'in qa attaq jun yab'il
toj tnab'il, mi' tu'n tb'ettaq ex xi kyq'uman tu'n tokx q'i'n Kim toj jaq'anil tu'n tkub' q'anit.
Me kyky'e'taq ttata Kim tu'n tkyij q'oyit.

Tzaj q'uma'n qa attaq macrocefalia ti'j, jun wiq yab'il noq nxi ch'iytaq twi', ex atza'n ttxa
twi' miti' q'anchaltaq qa kab' plajtaq tzenkuxix ttxa qwi'. Tu'n mya' kujtaq ttxa twi' chitzin-
qa tu'ntzan noq n-el nimixtaq, me tu'n ikyjo nb'anttaq tu'n tkyij 98% (toj k'al) toj twi' jotxjo
ntlo'ntaq mo ntb'i'ntaq.

Nkub' tyolintaq Francis Peek tmantaq Kim tej s-el jun ab'q'i tuk'il niky'jin, qa ma kub'
yolit jun u'jb'il twitz nkyijtaq jotx toj twi'. Noq nkub' iky'sit twi' tq'ab' Kim tib'aj junjun

tuyol, atzan amb'il nxi ti'n tu'n tkyijtaq toj twi' Kim. Tzaj kyq'uma'n qa noq jun majxch'in tu'n tkub' tu'jin Kim jun u'jb'il b'e'x kyel toj twi'. Tzan npon b'ajtaq tu'n tu'jin jun u'jb'il nkub' tmutzb'in Kim u'jb'il, mya'kuj mixti'taq tajb'intl te. Kukxtaq nb'anttaq tu'n toj jotx tchwinqlal.

Ma'y pon b'aj junch'uy kab'q'o' lajk'al u'jb'il tu'n tu'jin toj jotx tchwinqlal. Xi' nab'lit qa nb'anttaq tu'n tu'jin kab' pak'u'j nxi ti'ntaq 8 taltaqlan amb'il, n-okintaq tñnayaj twitz te u'jil ñnayaj/okni pak'u'j ex tu'ka tman twitz/elni te u'jil elni pak'u'j. Tzmaxix b'ant tb'et tej s-el te kyaj ab'q'i. Tej ikyjo noq tajtaq tu'j t-xnaq'tzan ti'j ajlab'il ex ti'j tkab'xnaq'ajlab'il, noqtaq n-u'jintaq kyi'j netz' u'j te k'ub'il tajlal yolb'il ja' tz'ib'inkux kyb'i xjal toj ex nkub' tchmo'ntaq jotx tajlal kyyolb'il xjal ex ikytzan nkub tb'inchan kyi'j tajlal jotx xkolatz, antzaaq n-iky'i jotx tq'ij.

Tu'n Bertrand Regader

Yolintza ti' tqanil ntzaj tq'uma'n u'jb'itz?

Ti' xim nkyij tq'o'n puqyol?

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil ti'j jun xjal nim ma tz'aq'unan toj tkojb'il.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

Xnaq'wi' 5-8

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

najab'	ptz'an	jatze'	pakal	ajq'anil	q'o'	tkab'xnaq'ajlab'il
--------	--------	--------	-------	----------	------	--------------------

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun techlal amb'il ex qa jun ipyol te tz'aqsb'il txolyol

1. _____ liq'et jun wexj toj tanam te Panajachel
2. _____ ti'j tchwinqlal.
3. _____ k'wal toj tu'jb'il.
4. _____ jun tchej tata.
5. _____ tx'yan ti'j twa.

Tqanil: tz'ib'inkub'a k'loj yol tib'aj sqit tu'n tten tnab'il puqyol.

tb'anil	ÿq'ilin	tklab'	chman witz	uk'tzanqe
---------	---------	--------	------------	-----------

To tanam te Panajachel nim nchi tz'ilin _____ ex nim ajb'etil xjal tu'n _____ tumil anq'ib'il ex k'aäjel nkub' antza. Antza ta'ya toj ttxuyel tnam te Sololá, ttzi _____ najab' te Atitlán, jun tanam ikytzan tza'ngu txqantl tanam ate' ttzi najab' _____ qe tb'e. Pana nxi kyq'olb'in junjun xjal. Toj tnam te Panajachel nim q'ancha'lqe _____

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa puqyol ex tu'n tkux ka'yit txolb'inte ttz'ib'anjtz puqyol.

Atza'n Panajachel jun tnam nim n-xi ilb'aj kyu'n ajb'etil xjal tu'n nim wiq anq'ib'il ex k'aäjel nkub' antza. Antza ta'ya toj ttxuyel tnam te Sololá, ttzi najab' te Atitlán, jun tanam ikytzan tza'ngu txqantl tanam ate' ttzi najab'. Axixtzan tb'i tok te San Francisco Panajachel, Pana nxi kyq'olb'in junjun xjal. Toj tnam te Panajachel nim q'ancha'lqe chman witz te Atitlan, Toliman, San Pedro ex Cerro de Oro.

Ate'taq mayas tz'utujiles tej kyul amaq' Panajachel, ch'ima toj qb'q'i 1621, a najab' te Atitlan kub' q'o'n techil extzan ayi mayas cakchikeles kub' ten najal te tnejil toj tnam te San Marcos la Laguna tzmax Panajachel.

Nim nyolajtz ti'j Xocomil tzalu', chitzinqa tu'n tzunx nyekj a' qa otaq tz'ok oxe te qale, tzaj xkye tyolajtz ti'j jun ku'xin q'a ok tyolin jun kux'in txin te junxil ch'uq xjal me b'i'ntaq kyu'n qa mya' b'a'n tu'n kyjaw yolin qu'n attaq iky'b'il kyxol ch'uq xjal, me b'e'x i ex oq tu'n kylonte kyib'.

Ok q'o'n te San Francisco Panajachel tu'n ayitaq ch'uq nimb'il Franciscana kyb'itaq ul kanen yolil ti'j nimb'il ex atzan San Francisco kyxjantaq. Antza tzajne tb'i ti'j yol cakchikel, atza'n t-xilen nim ptz'an ex jatze'(Casimiroa edulis) toj chitzan. Nkub' iky'sit nintz q'ij toj 12 q'ij te tlajin xjaw, at b'ixin nb'aj kyu'n xjal tzajninqe kyoj junxil tanam ex at chnab' nkub'. Tuk'il nim zalajb'il nb'aj tb'anil b'ixb'in, qu'n tekuxix tnam tumel b'ixb'in.

O'kxjo q'ij nb'ant tu'n q-xi ka'yil Mariposario jun nim pintze, nb'ant tu'n qxtunin mo tu'n qxi jililin ti'j jun aqwil, atzan tok tb'i te Canopy, at nim wiq txkup nchi iwle qu'n ex txqan wiq pakal nchi najan toj tb'anil tx'otx'.

Qlixje nxi xkye b'etin toj a' toj amb'il te 6 mo 7 te prim tu'n qxi' b'etil ex ka'yil kyoj tanam ex liq'ol wiq aq'until nb'ant tu'n q'ab'aj. At txqan ponix tanam tzanku' San Antonio Palopo jun tnam mya' yajin mo mixti' tz'is toj, nim laq mo k'wil nb'inchajtz ex nxi uk'tzit tuk'a q'ab'aj; Santiago Atitlán ex junjuntl temb'il tu'n qxi' b'etil.

Tqanil: tzaq'b'inkub'a qe xjel

1. Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

2. Tza'n txolb'inte ttz'ib'anjtz puqyol?

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun u'jtqanil tu'n t-onin ti'j aju'jil tu'n t-xi' b'etil kyoj ox tenb'il te b'etb'il.

TKAB'IN TNEJ

AQ'UNTL EX TZA'N TU'N QJAW

XNAQ'WI' 9 AQ'UNTL

Fuente: Programa Estándares e Investigación Educativa -USAID

Ti' t-xilen tb'anil chwinqal toj aq'untl?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz.

Tb'anil aq'untl ex tb'anil chwinqal

A t-xilen **chwinqal** kye Nuk'xjal ti'j Chwinqal Twitz tx'otx'(OMS) toj ab'q'i 1948, ntq'uma'n qa ajo **tb'anil chwinqal** atza'n qa b'a'n ta'ya **qxmilal**, **qnab'il** ex b'a'n qten kyuk'a qxjalil, mya' noq qa miti' **yab'il**; atza'n tb'anil chwinqal tz'elpon qa nqo ntzalaj quk'il ex kyuk'il txqantl xjal, etc.

Qa mya' b'a'n qchwinqal, mlay b'ant jun tb'anil aq'untl, tu'ntzan ja'ku tzaj jun **il**, yab'il, sikytlin, mo noq mixti' qaj tu'n tkub' qb'inchin, mi'n n-el b'ant toj tumel, etc. Aqe ajq'anil nimxix il jak'u tziky' toj kychwinqel tu'ndo t-xilen kyaq'un (Puerta, et al, 2011).

Nim **tx'ixpb'il** nb'aj tu'n tpaj aq'untl tza'n nchi aq'unan ex tu'n ikytzan tumel kychwinqel **ajaq'unal**, tu'ntza'n at tx'ixpb'il nb'aj toj aqu'ntl. Mixti' jun tumel tza'n tu'n t-xi kynik'u'n xjal kyib', aqe nuk'xjal tu'n tok kyjunin kyib' tu'n tlijet kyxim ex ikyjo ti' kyaj junjun xjal.

Ajo yab'il kyi'j **ajq'anil**, ntzaj tza'n nkub' kyb'inchin kyaq'un, tu'ntzan at jun mojb'il ntzaj tq'on ajkawb'il te tanam, me nimx mya' mojin tten tu'n kawb'il te tnam kye amaq'xjal ex noq ch'in ntzaj q'o'n.

Nim il ntzaj toj tchwinqal jun ajaq'unal toj taq'un, **atku** noq n-ok b'inchin, tu'ntlaj amb'il ex tx'ixpb'il nb'aj tza'n njapin amb'il tu'n kyel toj kyaq'un, attzan junjun maj b'e'x ntzaj yab'il ti'j kyanme, toj kyk'u'j, **sikytlin**, etc. Ikyxjo tza'n nchi yolin kyuk'il kyxjalil tza'n nchi pon q'anil kyib', nimx nchi b'isin ajq'anil. Ntzaj q'uma'n qa tu'no lu' atku mi'n nb'at kyaq'un, mya' kyaq'un nb'ant ex tu'n tza'n tu'ksin temb'il ja' nchi aq'unan. Kyu'nqe il lu' atku mi'n nchi pon toj kyaq'un me nch'iy il ikyjo qu'n nim chojb'ilkye toj k'al noq nkub' yaj (PIB) te jun tnam, tu'n ikyjo taj tu'n tkub' ximit ex **xwiqtzit** tu'n tel b'a'n (Retamales Hormazabal, et al, 2004; Sierra, et al, 2009).

Tu'n: Concepción Nieto Morales

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjeł

1. Ti' t-xilen tb'anel chwinqal toj aq'untl?

2. Ti'tzan tb'anil chwinqal?

3. Ti' nb'aj qa mya' b'a'n qchwinqal?

4. Ti' n-iky' toj kychwinqal ajq'anil chi u'jb'itz ma b'aj u'jit.

K'lojyol

tb'anil chwinqal	qxmilal	qnab'il	yab'il	il	tx'ixpb'il
ajq'unal	ajq'anil	atku	sikytlin		xwiqtzit

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'a txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Ajaq'unal : _____
2. Atku: _____
3. Xwiqtzit: _____
4. Il: _____
5. Tb'anil chwinqal: _____

Ttxolil yol

Qe yek'b'il amb'il: **Ma, N, O, Oje, Ojetaq K, ok etc.**

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit tumel ttz'ib'ajtz ipyol tu'n tten tnab'il te jun txolyol. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Ma qo yolin ti'j tb'anil chwinqal toj aq'untl

1. _____ qo _____ ti'j tb'anil chwinqal.
2. _____ ajq'anil tu'n tten tb'anil chwinqal.
3. _____ chi wa'n oxe maj toj q'ij.
4. B'a'n tu'n _____ ti'j tb'anil chwinqal.
5. _____ tb'anil aq'untl qa mixti'yab'il toj qxmilal.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit tumel ttz'ib'ajtz ipyol toj xkot tu'n tten tnab'il puqyol. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

A t-xilen chwinqal te Nuk'xjal ti'j Chwinqal Twitz tx'otx'(OMS) toj ab'q'i 1948, (q'umal) nkyq'uma'n qa ajo tb'anil chwinqal atza'n qa b'a'n ta'ya qxmilal, qnab'il ex b'a'n qten kyuk'a qxjalil, mya' noq qa miti' yab'il; atza'n tb'anil chwinqal tz'elpon qa (tzalaj) _____ quk'il ex kyuk'il txqantl xjal, etc.

Qa mya' b'a'n qchwinqal, mlay b'ant jun tb'anil aq'untl, tu'ntzan ja'ku tzaj jun il, yab'il, sikytlin, mo mixti' qaj tu'n tkub' (b'inchil) _____, mi'n n-el b'ant toj tumel, etc. Aqe ajq'anil nimxix il jak'u (iky'il) _____ toj kychwinquel tu'n t-xilen kyaq'un (Puerta, et al, 2011).

Nim tx'ixpb'il nb'aj tu'n tpaj aq'untl tza'n nchi (aq'unal) _____ ex tu'n ikytzan tumel kychwinquel ajaq'unal, tu'ntza'n at tx'ixpb'il nb'aj toj aqu'ntl. Mixti' jun tumel tza'n tu'n t-xi (nik'ul) _____ xjal kyib', aqe nuk'xjal tu'n tok kyjunin kyib' tu'n tljet kyxim ex ikyojo ti' kyaj junjun xjal.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxat i'yek'b'il.

Xwiqtzit, tumel: K-okil nxwiqtzin tumel txim ajq'anil.

1. Tb'anil chwinqal, yab'il: _____
2. Qxmlal, tx'ixpb'il: _____
3. Atku, sikytlin: _____
4. Qnab'il, ajq'anil: _____
5. Yab'il, il: _____

XNAQ'WI' 10 QE IL TOJ AQ'UNTL

Fuente: Programa Estándares e Investigación Educativa -USAID

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kya jkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

Tu'n tel tniky'tzajil t-xim ajtz'ib'il

Tqanil: u'jinxa puqyol

Tb'anil aq'untl ex tb'anil chwinqal

A t-xilen chwinqal kye Nuk'xjal ti'j Chwinqal Twitz tx'otx'(OMS) toj ab'q'i 1948, ntq'uma'n qa ajo tb'anil chwinqal atza'n qa b'a'n ta'ya qxmlil, qnab'il ex b'a'n qten kyuk'a qxjalil, mya' noq qa miti' yab'il; atza'n tb'anil chwinqal tz'elpon qa nqo ntzalaj quk'il ex kyuk'il txqantl xjal, etc.

Qa mya' b'a'n qchwinqal, mlay b'ant jun tb'anil aq'untl, tu'ntzan ja'ku tzaj jun il, yab'il, sikytlin, mo noq mixti' qaj tu'n tkub' qb'inchin, mi'n n-el b'ant toj tumel, etc.

Aqe ajq'anil nimxix il jak'u tziky' toj kychwinqel tu'njo t-xilen kyaq'un (Puerta, et al, 2011).

Nim tx'ixpb'il nb'aj tu'n tpaj aq'until tza'n nchi aq'unan ex tu'n ikytzan tumel kychwinqel ajaq'unal, tu'ntza'n at tx'ixpb'il nb'aj toj aqu'ntl. Mixti' jun tumel tza'n tu'n t-xi kynik'u'n xjal kyib', aqe nuk'xjal tu'n tok kyjunin kyib' tu'n tlijet kyxim ex ikyjo ti' kyaj junjun xjal.

Ajo yab'il kyi'j ajq'anil, ntzaj tza'n nkub' kyb'inchin kyaq'un, tu'ntzan at jun mojb'il ntzaj tq'on ajkawb'il te tanam, me nimx mya' mojin tten tu'n kawb'il te tnam kye amaq'xjal ex noq ch'in ntzaj q'o'n.

Nim il ntzaj toj tchwinqal jun ajaq'unal toj taq'un, atku noq n-ok b'inchin, tu'ntlaj amb'il ex tx'ixpb'il nb'aj tza'n njapin amb'il tu'n kyel toj kyaq'un, attzan junjun maj b'e'x ntzaj yab'il ti'j kyanme, toj kyk'u'j, sikytl, etc. Ikyxjo tza'n nchi yolin kyuk'il kyxjalil tza'n nchi pon q'anil kyib', nimx nchi b'isin ajq'anil. Ntzaj q'uma'n qa tu'njo lu' atku mi'n nb'at kyaq'un, mya' kyaq'un nb'ant ex tu'n tza'n tu'ksin temb'il ja' nchi aq'unan. Kyu'nqe il lu' atku mi'n nchi pon toj kyaq'un me nch'iy il ikyjo qu'n nim chojb'ilkye toj k'al noq nkub' yaj (PIB) te jun tnam, tu'n ikyjo taj tu'n tkub' ximit ex xwiqtzit tu'n tel b'a'n (Retamales Hormazabal, et al, 2004; Sierra, et al, 2009).

Tu'n: Concepción Nieto Morales

Ti' s-el tniky'a ti' ntq'uma'n u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila kyi'j il toj aq'until.

Tkyajin Aq'until

Tz'ib'b'itz aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a ox il toj aq'until ex q'umankub'a t-xima ti'j toj jun txak'b'il.

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil tib'aj jun xpich'b'il: Ti'qu'n nim il ntzaj toj aq'until. A tqanil tu'n tten: B'ixnaq'tz, jaqb'il, aq'until ex twi' yol.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 11 YEK'IL TNEJIL OJTZQIB'IL

Extraida de <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AlvaroGordoTec04.jpg> - Autor: Angélica Martínez

Ti' t-xilen tnejil ojtzqib'il ?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz.

Tajb'en tnejil ojtzqib'il

Nq'umla~~j~~tz qa nim t-xilen tu'n tkub' **b'inchit** a nq'uma'n mya' noq tu'n tkub' **yolit**. Atzan tza'n npon kanin amb'il te yek'b'il qib' te tnejil maj nim t-xilen ja'chaq tumel.

Atza'n **tnejil ojtzqib'il** ti'j tchwinquel jun xjal ntzaj tyek'in mya' noq tza'n nyolin me ikyxjo tza'n **tka'ylajtz** t-xmilal mo tumel tza'n ntzaj ka'yin... A tajb'en tnejil ojtzqib'il atzan ktzajil q'uma'te qe tza'n tchwinquel jun xjal tza'n nyolin tnejil maj ti'j jun taq'un. Ti' tu'n tkub' tb'inchina tu'n tok ojtzqi'na toj tjenil maj?

1. Te tnejil taj tu'n tkub' tyek'ina alkyexixa, ikytzan kch'iyil tk'ujb'ila ti'ja, mi'n t-xi **tknona** nb'an tu'n jun xjal.
2. Tu'n tok tq'o'na t-xb'alil tza'nu ntqanin jatumel taq'una. Ikyjo tzanku' qa nyolina toj taq'una mikxe tza'n tu'n tyolina kyuk'a t-xb'oja.
3. Yek'inxa kye xjal ti'tzan b'a'n tu'na. Qa ma jaw tze'na tuk'a tzalajb'il atza'n tnejil tilb'ilal tu'n tok ojtzqi'n kyu'n xjal. Ntzalaja aj kyok tyolina xjal.
4. Chi tniminkub'a tumel chwinquel.

Atku nqo el naj tza'nu' n-ok qojtzqinte jun xjal toj tnejil maj, atku mya' **twitzxix** tza'n nkub' kyyek'in xjal tumel kychwinqel. Mlay qo yolin ti'j jun xjal noq ti'j **ka'yin**, q'onxa jun amb'el tu'n tojtzqintiya alkyexix mo ti' nb'an tu'n. Atza'n jun tumel n-etz tyek'in jun qka'yb'itz te Disney, La Bella y la Bestia tb'i. A tnejil ojtzqib'il ti'j jun xjal ktzajil tq'on jun tqanil ti'j jun xjal. Me mlay b'ant tu'n tok tojtzqintiya jotx ti'j tumel tchwinqel jun xjal toj tnejil maj aj tlontiya.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.importancia.org/primera-impresion.php>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti' t-xilen tnejil ojtzqib'il ?

2. Ti' ntzaj tyek'in qe tnejil ojtzqib'il?

3. Ti' tu'n tkub' tb'inchina tu'n tok ojtzqi'na toj tjenil maj?

K'loj yol

nq'umlajtz	b'inchit	yolit	tnejil ojtzqib'il
tka'ylajtz	tknona	twitzxix	ka'yin

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'a txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Nq'umlajtz: _____
2. B'inchit: _____

3. Yolit: _____
4. Tnejil ojtzqib'il: _____
5. Tka'ylajtz: _____

Ttxolil yol

Tajb'en techlal amb'il **oje** moqa **O** ex **N**

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit tumel ttz'ib'ajtz ipyol tu'n tten tnab'il te jun tuyol mo txolyol. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Oje chin yoline tuk'il.

_____ kub' qmojb'a'n qib'e.

_____ txi' k'ayit.

_____ chin k'ayina.

_____ chin b'ixina.

_____ chin sich'ina

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa tumel ttz'ib'ajtz ipyol tuk'il techlal amb'il kyib'aj sqit tu'n tu'n tten tnab'il puqyol.

Nq'umrajtz qa nim t-xilen tu'n tkub' b'inchit a _____ mya' noq tu'n tkub' yolit.
Atzan tza'n _____ kanin amb'il te yek'b'il qib' te tnejil maj nim t-xilen ja'chaq tumel.

Atza'n tnejil ojtzqib'il ti'j tchwinquel jun xjal _____ tyek'in mya' noq tza'n
_____ me ikyxjo tza'n tka'ylajtz t-xmilal mo tumel tza'n ntzaj ka'yin... A tajb'en
tnejil ojtzqib'il atzan ktzajil q'uma'te qe tza'n tchwinquel jun xjal tza'n _____
tnejil maj ti'j jun taq'un.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxal ti'j yek'b'il.

Nb'ant, xmilal: Jotxjo nb'ant qu'n n-ajb'in te qxmlal.

1. Nq'umlajtz, b'inchit: _____
2. Tknona, tka'ylajtz: _____
3. Yolit, tnejil ojtzqib'il: _____
4. Twitzxix, yolit: _____
5. Tka'yin, tnejil ojtzqib'il: _____

XNAQ'WI' 12 TAJB'EN TNEJIL OJTZQI'B'IL

Extraida de: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meeting.jpg> - Autor: CEJISSA

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j sel kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'until

N-el tniky' kyi'j tumel xim ex tza'n tz'elpon toj twitza.

Tqanil: u'jinxa puqyol

Nq'umlajtz qa nim t-xilen tu'n tkub' b'inchit a nq'uma'n mya' noq tu'n tkub' yolit. Atzan tza'n npon kanin amb'il te yek'b'il qib' te tnejil maj nim t-xilen ja'chaq tumel. Atza'n tnejil ojtzqib'il ti'j tchwinquel jun xjal ntzaj tyek'in mya' noq tza'n nyolin me ikyxjo tza'n tka'ylajtz t-xmilal mo tumel tza'n ntzaj ka'yin... A tajb'en tnejil ojtzqib'il atzan ktzajil q'uma'te qe tza'n tchwinquel jun xjal tza'n nyolin tnejil maj ti'j jun taq'un. Ti' tu'n tkub' tb'inchina tu'n tok ojtzqi'na toj tjenil maj?

1. Te tnejil taj tu'n tkub' tyek'ina alkyexixa, ikytzan kch'iyil tk'ujb'ila ti'ja, mi'n t-xi tknona nb'an tu'n jun xjal.
2. Tu'n tok tq'o'na t-xb'alìn tza'nku ntqanin jatumel taq'una. Ikyjo tzanku' qa nyolina toj taq'una mikxe tza'n tu'n tyolina kyuk'a t-xb'oja.
3. Yek'inxia kye xjal ti'tzan b'a'n tu'na. Qa ma jaw tze'na tuk'a tzalajb'il atza'n

tnejil tilb'ilal tu'n tok ojtzqi'n kyu'n xjal. Ntzalaja aj kyok tyolina xjal.

4. Chi tniminkub'a tumel chwinqel.

Atku nqo el naj tza'nu' n-ok qojtzqinte jun xjal toj tnejil maj, atku mya' twitzxix tza'n nkub' kyyek'in xjal tumel kychwinqel. Mlay qo yolin ti'j jun xjal noq ti'j ka'yin, q'onxa jun amb'el tu'n tojtzqintiya alkyexix mo ti' nb'an tu'n. Atza'n jun tumel n-etz tyek'in jun qka'yb'itz te Disney, La Bella y la Bestia tb'i. A tnejil ojtzqib'il ti'j jun xjal ktzajil tq'on jun tqanil ti'j jun xjal. Me mlay b'ant tu'n tok tojtzqintiya jotx ti'j tumel tchwinqel jun xjal toj tnejil maj aj tlontiya.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.importancia.org/primera-impresion.php>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j tajb'en tnejil ojtzqib'il.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a t-xima ti'n jun b'ixnaq'tz ti'j tnejil ojtzqib'il. Tu'n tten: b'ixnaq'tz, b'iyol ex qe tumel, tnab'il ex kab'yolx.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

Xnaq'wi' 9-12

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

Qxmilal	qnab'il	tx'ixpb'il	xwiqtzit
tknona	twitzxix	nq'umlatz	tka'ylatz

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit tumel ttz'ib'ajtz ipyol tuk'il techlal amb'il tu'n tten tnab'il te jun txolyol.

1. ____ qo ____ ti'j tb'anil chwinqal.
2. ____ ajq'anil tu'n tten tb'anil chwinqal.
3. ____ chi wa'n oxe maj toj q'ij.
4. B'a'n tu'n ____ ti'j tb'anil chwinqal.
5. ____ tb'anil aq'untl qa mixti'yab'il toj qxmilal.

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit tumel ttz'ib'ajtz ipyol toj xkot tu'n tten tnab'il puqyol.

Ka'yinxa ti'j yek'bil.

A t-xilen chwinqal te Nuk'xjal ti'j Chwinqal Twitz tx'otx'(OMS) toj ab'q'i 1948, (q'umal) nkyq'uma'n qa ajo tb'anil chwinqal atza'n qa b'a'n ta'ya qxmilal, qnab'il ex b'a'n qten

kyuk'a qxjalil, mya' noq qa miti' yab'il; atza'n tb'anil chwinqal tz'elpon qa (tzalaj) _____ quk'il ex kyuk'il txqantl xjal, etc.

Qa mya' b'a'n qchwinqal, mlay b'ant jun tb'anil aq'untl, tu'ntzan ja'ku tzaj jun il, yab'il, sikylin, mo mixti' qaj tu'n tkub' (b'inchil) _____, mi'n n-el b'ant toj tumel, etc. Aqe ajq'anil nimxix il jak'u (iky'il) _____ toj kychwinqel tu'n t-xilen kyaq'un (Puerta, et al, 2011).

Nim tx'ixpb'il nb'aj tu'n tpaj aq'untl tza'n nchi (aq'unal) _____ ex tu'n ikytzan tumel kychwinqel ajaq'unal, tu'ntza'n at tx'ixpb'il nb'aj toj aqu'ntl. Mixti' jun tumel tza'n tu'n t-xi (nik'ul) _____ xjal kyib', aqe nuk'xjal tu'n tok kyjunin kyib' tu'n tljet kyxim ex ikyjo ti' kyaj junjun xjal.

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa puqyol tu'n tel qniky'a kyi'j tumel xim ex tza'n tz'elpon toj twitza.

Tajb'en tnejil ojtzqib'il

Nq'umlaqtz qa nim t-xilen tu'n tkub' b'inchit a nq'uma'n mya' noq tu'n tkub' yolit. Atzan tza'n npon kanin amb'il te yek'b'il qib' te tnejil maj nim t-xilen ja'chaq tumel.

Atza'n tnejil ojtzqib'il ti'j tchwinqel jun xjal ntzaj tyek'in mya' noq tza'n nyolin me ikyxjo tza'n tka'yajtz t-xmilal mo tumel tza'n ntzaj ka'yin... A tajb'en tnejil ojtzqib'il atzan ktzajil q'uma'te qe tza'n tchwinqel jun xjal tza'n nyolin tnejil maj ti'j jun taq'un.

Ti' tu'n tkub' tb'inchina tu'n tok ojtzqi'na toj tjenil maj?

1. Te tnejil taj tu'n tkub' tyek'ina alkyexixa, ikytzan kch'iyil tk'ujb'ila ti'ja, mi'n t-xi tknona nb'an tu'n jun xjal.
2. Tu'n tok tq'o'na t-xb'alin tza'nku ntqanin jatumel taq'una. Ikyjo tzanku' qa nyolina toj taq'una mikxe tza'n tu'n tyolina kyuk'a t-xb'oja.
3. Yek'inxa kye xjal ti'tzan b'a'n tu'na. Qa ma jaw tze'na tuk'a tzalajb'il atza'n tnejil tilb'ilal tu'n tok ojtzqi'n kyu'n xjal. Ntzalaja aj kyok tyolina xjal.
4. Chi tniminkub'a tumel chwinqel.

Atku nqo el naj tza'nku' n-ok qojtzqinte jun xjal toj tnejil maj, atku mya' twitzxix tza'n nkub' kyyek'in xjal tumel kychwinqel. Mlay qo yolin ti'j jun xjal noq ti'j ka'yin, q'onxa jun amb'el tu'n tojtzqintiya alkyexix mo ti' nb'an tu'n. Atza'n jun tumel n-etz tyek'in jun qka'yb'itz te Disney, La Bella y la Bestia tb'i. A tnejil ojtzqib'il ti'j jun xjal ktzajil tq'on jun tqanil ti'j jun xjal. Me mlay b'ant tu'n tok tojtzqintiya jotx ti'j tumel tchwinqel jun xjal toj tnejil maj aj tlontiya.

Tqanil: tzaq'b'inkub'a qe xjel

1. Tz'ib'inkub'a ti'qetzan xim ntzaj tq'uma'n u'jb'itz?

2. Ti'tzan t-xima ti'j tnejil ojtzqib'il?

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: tz'ib'inkub'a ox il toj aq'untl ex q'umankub'a t-xima ti'j toj jun txak'b'il.

B'ib'il 2

Jun tqanil ti'j tnejil ojtzqib'il

Atku mi'n n-el qniky' ti'qu'n nchi yolin xjal qi'j; ichaq noq jun maj kiwliya kyu'n mo jun maj kyolila kyuk'il, b'e'x k-elil tniky'tzajil qa atzan jun tb'anil xjal njoylajtz te jun tb'anil aq'utl, ikyja qa oto' tk'atz jun ajaqil mo jun ñtij xjal, qa jun matij xob'inx, qa jun xjal tz'uñ tu'n tel qniky' te mo qa mib'inxix yolin. Toj tnejil ojtzqib'il atzan kyolil ti'ja , atzan kyolb'anjtz ti'ja qa ktzajil tziyin mo mi'n ti'j jun aq'untl toj qchwinqal.

Jotxqox awo xjal nxi qyek'in jun qtilb'ilal kywitz txqantl xjal, ntzaj xkye' ti'j tza'n qo ka'yin, tza'n ti' qaj tu'n kylonte xjal qi'j ex nxi kujosit tza'n nqo tzaj ka'yin kyu'n xjal ti'j nb'ant qu'n. Tu'n tok qka'yin qib' jotx amb'il tza'n qo ka'yin, tu'ntzan t-xi qyek'in ti' qaj tu'n kylonte xjal qi'j, me taj tu'n tkub qyek'in tojxix tumel ti' nb'ant qu'n ex tu'n qten toj tb'anil kyuk'il txqantl xjal nchi ka'yin qi'j ex nchi jyon qi'j. Qa mi' kub' tb'inchina tojxix ttxolil, ichaq noq jun maj ch'in k'wel tb'inchina jun mya' b'a'n, b'e'x kchi yolil xjal qi'j ex mlay qe kyk'u'j xjal qi'jtl.

Ja'lo, tajxix tu'n toj qka'yin qib' jotx amb'il, qu'n at xjal n-el q'inte ti'j jotx ntyolina toj jun k'ub'b'il yol me mya' q'ancha'l, mo at xjal nq'in tilb'ilala ex twitzb'ila, ti'j jotxjo ntb'ichina nk'ub'anjtz ex njax kyq'o'n toj samulximib'il tu'n kylonte txqan xjal, atza'n lu' nyajin ti'j o kub' tyek'ina jotx ab'q'i mo kyolil qa tb'anil tumel tchwinqila

Mikxe tz'elpon tza'n qo ka'yin ti'jjo nb'ant qu'n, ti'j t-xilen qb'uñ n-ok mo ti'j tumel tza'n nxi qb'inchan qib'; ti'j tza'n tumel nqo yolin kq'umalte tza'n kchi yolil xjal qi'j; nim tajb'en wiq yol nyolanjtz qu'n tza'n nqo yolin, atza'n kq'umalte tumel qxim, qxnaq'tzb'il ex tziyb'il kyuk'il txqantl, ikyxjo ti'j tq'ajtzil qyol, tza'n nyekj qxmil aqe tilb'ila lu' kchi q'umalte ti' xjalilqo ex ti'j tza'n kchi yolil xjal qi'j. Ajo tq'ajtzil qyol, tza'n nqo xi kyim ti'j jun xjal, tza'n nyekchin qwitz, tza'n nchi yekj qq'ab', qe tumel tza'n nqo kub' we', nchi q'umalte tza'nqoxix toj qchwinqal, tza'n nqna'nte, qa b'a'n mo mya' b'a'n qten twitz txqantl ti'chaq nb'aj. Qa ma qo aq'unin ex jotxjo nb'ant qu'n atzan nq'umate ti'j alkye-qoxix.

Tqanil: aq'untl aj tb'aj b'iyit b'ib''il.

1. Qumantza oxe aq'untl tu'n t-xi qka'yin qib'?
2. Chiky'b'inxia t-xilen mo tumel qo yolin kywitz txqantl xjal?
3. Tz'ib'inkub'a jun puqyol ti'j b'ixnaq'tz ex jun twi' yol?
4. Tz'ib'inkub'a kab' puqyol ti'j nkyyolb'in xjal qi'j

XNAQ'WI' 13 B'A'N TWITZ

Alkyeqe junjun nim kawb'il toj qchwinquel ojtzqi'n tu'na?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Kyajb'en nim kawb'il toj qchwinqlal

Toj jotx kojb'il at kawb'il ojtzqi'n kyu'n xjal nim kyoken ex kyajb'en. B'in qu'n qa mya' b'a'n tu'n **qko'tin/la'jin**, tu'n qelq'in , qa mi'n nkub' aq'unit ti'jjo taja mlay lijet mo mlay kamet. Atza'n tq'uqb'il chwinquel nchi ajb'in te kawb'il kye xjal **ja'chaq** tumel ate' ex **jto-jxchaq**. Nkub' yolin qa aqe kawb'il lo atza'n "kawb'il ti'j kychwinquel xjal".

Nim wiq anq'ib'il nyolin ti'j tu'jil tyol qajwa. Toj tu'j Mateo ntzaj **tchiky'b'in** tej yolin Jesús toj pintze ti'j jun tumel chwinquel: Tu'n t-xi qyolin qwinaqil tza'nx qaj tu'n kytzaj yolin qe.

Tej ikyjo tzaj kyq'uma'n xjal qa atzan jun nim **kawb'il** kye **ajnimil**. Qa ma kub' b'inchet tza'n ntq'uma'n kawb'il lu, mixti' **q'oj** kjawil ex jotx qe xjal chi **temil** toj numb'il. Mya' noq kye ajnimiljo kawb'il lu, ja'ku b'ant tu'n tkub' q'uma'yit kyoj junxil **okslab'il** qa nimilqe mo noq nchi xnaq'tzan tumel chwinquel.

Toj junjen plaj tx'otx at junjun kawb'il tza'n:

- Ti'j pwaq, mya tu'n tkub' **yuch'it/b'ajsil** txqan pwaq qa mya' nim tpwaqa at mo taj tu'n t-xi k'u'yit ch'in ti'j ntkamina.

- Ti'j tzqib' joytumel/tipnab'il, aj taq'un jun wi'xin te tkyaqil tu'n tajb'en.
- Qa at jun xjal taj tu'n t-xnaq'tzan jun yol nyolajtz ti'jxe tanam, kb'atel qa ma tz'ok tq'o'n twi' ex tk'u'j ti'j.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.importancia.org/regla-de-oro.php>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Alkyeqe junjun nim kawb'il toj qchwinqlal ojtzqi'n tu'na?

2. B'a'npala tu'n qko'tin?

3. Ti' t-xilen tu'n q'elq'in?

4. Toj u'jb'itz alkye jun tumel kykawb'il ajnimil?

K'lojyol

tzqib' joytumel/tipnab'il	qko'tin/la'jin	ja'chaq	jtojxchaq	tchiky'b'in
kawb'il	ajnimil	temil	okslab'il	q'oj

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'a txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Kko'tin/la'jin: _____
2. Yuch'it/b'ajsil: _____

3. Ajnimil: _____
4. Kawb'il: _____
5. Ja'chaq: _____

Ttxolil yol

In+toq/taq: intoq qo aq'unana tej sula. **Ipyol+toq/taq:** nqo aq'unantaqa tej sula

Tzun+taq: tzuntaq nqo aq'unantaqa tej sula.

Tnejil aq'until

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun txolyol, tu'n noq alkye tumel ttz'ib'anjtz toq/taq. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Xpotzil: Intoq xpotzina tej saj jb'al

1. Ximil: _____
2. Tz'ib'il: _____
3. Yolil: _____
4. Xnaq'tzil: _____
5. Misol: _____

Tkab'in Aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit ttxolil yol tza'n ma b'aj qka'yin tu'n tten tnab'il puqyol, tu'n kyoken ipyol tu'na. **Ojtzqil, q'umal, aq'unal, kamil, ajb'il.**

Toj jotx kojb'il at kawb'il _____ kyu'n xjal nim kyoken ex kyajb'en.
_____ kyu'n qchman qa mya' b'a'n tu'n qko'tin/la'jin, tu'n qelq'in ex qa mi'n nkub' _____ ti'jjo taja mlay lijet mo mlay _____. Atza'n tq'uqb'il chwinqel nchi _____ te kawb'il kye ojtxi xjal ja'chaq tumel ate' ex jtojxchaq.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxal ti'j yek'b'il.

Pwaq, uch'it/b'ajsil: Mya' b'a'n tu'n tok tenxixa yuch'il pwaq.

1. Ja'chaq, jtojxchaq: _____
2. tipnab'il, qko'tin/la'jin: _____
3. Tchiky'b'in, kawb'il: _____
4. Ajnimil, okslab'il: _____
5. Ja'chaq, temil: _____

XNAQ'WI' 14 KAWB'IL TOJ QCHWINQLAL

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

Tu'n t-xi tu'jina jun puqyol ex tu'n ttzaj tq'ona t-xima ti'j.

Tqanil: u'jinxa puqyol.

Toj jotsx kojb'il at kawb'il ojtzqi'n kyu'n xjal nim kyoken ex kyajb'en. B'in qu'n qa mya' b'a'n tu'n qko'tin/la'jin, tu'n qelq'in, qa mi'n nkub' aq'unit ti'jjo taja mlay lijet mo mlay kamet. Atza'n tq'uqb'il chwinqel nchi ajb'in te kawb'il kye xjal ja'chaq tumel ate' ex jtojxchaq. Nkub' yolin qa aqe kawb'il lo atza'n "kawb'il ti'j kychwinqel xjal".

Nim wiq anq'ib'il nyolin ti'j tu'jil tyol qajwa. Toj tu'j Mateo ntzaj tchiky'b'in tej yolin Jesús toj pintze ti'j jun tumel chwinqel: Tu'n t-xi qyolin qwinaqil tza'nx qaj tu'n kytzaj yolin qe.

Tej ikyjo tzaj kyq'uma'n xjal qa atzan jun nim kawb'il kye ajnimil. Qa ma kub' b'inchet tza'n ntq'uma'n kawb'il lu, mixti' q'oq kjawil ex jotsx qe xjal chi temil toj numb'il. Mya' noq kye ajnimiljo kawb'il lu, ja'ku b'ant tu'n tkub' q'uma'yit kyoj junxil okslab'il qa nimilqe mo noq nchi xnaq'tzan tumel chwinqel.

Toj junjen plaj tx'otx at junjun kawb'il tza'n:

- Ti'j pwaq, mya tu'n tkub' yuch'it/b'ajsil txqan pwaq qa mya' nim tpwaqa at mo taj tu'n t-xi k'u'yit ch'in ti'j ntkamina.

- Ti'j tzqib' joytumel/tipnab'il, aj taq'un jun wi'xin te tkyaqil tu'n tajb'en.
- Qa at jun xjal taj tu'n t-xnaq'tzan jun yol nyolajtz ti'jxe tanam, kb'atel qa ma tz'ok tq'o'n twi' ex tk'u'j ti'j.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.importancia.org/regla-de-oro.php>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?
Yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j t-xima ti'j kawb'il.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tz'ib'tqanil kyi'j kawb'il toj qchwinqlal. Tu'n tten: B'ixnaq'tz, tqanil (jun puqyol), tz'ib'tqanil (kab' puqyol) ex twi' yol (jun puqyol).

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 15 TU'N QJAW

Fuente: USAID/Reforma Educativa en el Aula

Ti' tz'elpon tu'n qjaw?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Laj tumel tu'n qjaw

Tu'n qjaw...

Jotxqox qaj **tu'n qjaw** toj qchwinqlal, me nimx xjal noq nkub' t-ximin me mi'n jayon tumel tza'n tu'n tjaw. Tz'elpon tu'n qjaw qa ma lijetjo qajb'il, ti'jjo tb'anil mo mya' tb'anil nkub' ximit, atku nqo jaw qa ma kamet no lijet jun ti'xti' qu'n ichaq tal netz'/nuch toj qchwinqlal.

Ikytzan ntzaj tq'uma'n na'b'il kyi'j xjal o chi jaw qa ch'ima **ikyxix** o tziky' toj kychwinqlal.

Ti'j t-xilen tumel kychwinqlal xjal, o kub' q'uma'n jun **jteb'in** tumel tu'n qjaw:

1. Ximinkub'a ti' taja

Ximinkub'a ti'xixtzañ taja te tchwinqila, b'isinkub'a jun tumel tza'n tu'n tljetjo tajb'ila.

2. Sk'onksa ti' tajb'ila

Pa'nksa ti'xix taja tu'n tljet mo tu'n tjet, jun tixti' tu'n ttzaj tu'na mo tu'n t-xnaq'tzina jun ti'le.

3. Jte' ex jtoj

Mikxe tz'elpon tu'n t-xi qq'uman: "waja tun nkamina txqan pwaq" mo tu'n t-xi qq'uma'n waja chin kamina: \$2000 dólares junjun xjaw. Ximinkub'a qa **ja'ku** b'ant tu'na.

4. **Pa'nska** noq ikyjo klijetil.

Pa'nkuya a tal **mu'ñ** tb'isa noq ikytzan klijetil tu'na ex mya' tz'uñ tu'n tljet tu'na.

5. Ka'yinxa tza'n tu'n qjaw.

Ka'yinxa tb'e .Ti'jxa tu'n tok ka'yit jni' ma tziky'a.

6. Tu'n tqe tk'uja

Tu'n tqe tk'uja ti'jxa ex noq ikytzan kb'antil taq'un, mlay tz'el naja ti'j tb'ey lijo'n.

7. Mi' kyij ttzaqpi'na.

Klab'tila, klipila, mi' **b'aj tk'uja** e mi' kyij **tkolin** t-xima qu'n ayi nchi q'onte tipumal tza'n tu'n qjaw, **ktlontila** ttz'uñil me mi' tz'ok tq'ona te tpaj **junxil**.

8. B'inchinkub'a te texa

Q'i'nsks tib'a, tz'aq'unana te texa tu'n tjawa toj kyaqil amb'il, mi' kyij qeya qa ma li-jet tajb'ila.

9. Niqaku chi tka'yinxa t-xima.

Squitinkuya kyi'j tajb'ila tzanku' toj jun tilb'ilal tx'otx'. Ichaqla naqchaj tka'ylajtz ex mya'kuj k-el naja, tu'n tb'isina noq ti'j tb'eya.

10. Q'im tib'a tu'n tjawa

Mi' kyij weya ti'j nxi taq'unana, kux tzalaja kyuk'il xjal ex chitpinxa tumel kye tza'n tu'j qjaw.

B'inchilte: **Juan Sebastián Celis Maya**

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Tza'n tu'n qjaw?

2. Q'umantza junjun tumel tza'n tu'n qjaw?

3. Ti' ntq'uma'n na'b'il ti'j kychwinqlal xjal o chi jaw?

K'loj yol

tu'n qjaw	ikyxix	jteb'in	ja'ku	pa'nksa	mu'x
klab'tila	b'aj tk'uja	tkolin	ktlontila	junxil	q'i'nks tib'a

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Tu'n qjaw: _____
2. Jjteb'in: _____
3. Pa'nksa: _____
4. Mu'x: _____
5. lab'tila: _____

Ttxolil yol

Ttz'ab'il txolyol qa ma b'inchet jun ipyol: **qa**

Tnejil aq'until

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit txolyol nim t-xilen, tu'n token yol **qa** tu'na. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Aq'unal, q'umal nchmane: Chin aq'unala **qa** ma tzaj tq'uma'n nchmane.

1. Tzajil q'i'yit chib'aj, kanil pwaq: _____
2. T-xiya wika'ila, q'ol twaya: _____
3. U'jil, tzaq'b'il xjel: _____
4. At pwaq, liq'ol xkolatz: _____
5. Rinil, k-elila a' ti'ja: _____

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit jun yol mo tumel ttz'ib'ajtz ipyol tu'n tten tnab'il puqyol. **Qa³, aq'unal, kamil, ch'imá**

Jotxqox qaj tu'n qjaw toj qchwinqlal _____, me nimx xjal noq nkub' t-ximin me mi'n jayon tumel tza'n tu'n tjaw. Tz'elpon tu'n qjaw _____ ma lijetjo qajb'il, ti'jjo tb'anil mo mya' tb'anil nkub' ximit, atku nqo jaw _____ ma _____ jun ti'xti' qu'n ichaq tal netz'/nuch toj qchwinqlal.

Ikytzan ntzaj tq'uma'n na'b'il kyi'j xjal o chi jaw qa ch'imá ikyxix o tziky' toj kychwinqlal.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxá ti'j yek'b'il.

Q'i'nks tib'a, mu'ë: Q'inks tib'a tu'n tlijet te tnejil a mu'ë txima.

1. Klab'tila, tu'n qjaw: _____
2. Ja'ku, q'i'nks tib'a: _____
3. Pa'nksa, ktlontila : _____
4. Klab'tila, b'aj tk'uja : _____
5. Tkolin, tu'n qjaw: _____

XNAQ'WI' 16 TUMEL TU'N QJAW

**Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j
tnejil xnaq'wi'**

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

U'jil jun puqyol ex tu'n tel tniky'sajil ti'j txolb'inte ttz'ib'ajtz: tnejil, tkab',ntzaj, k'a'xil mo tojxi juntl maj.

Tqanil: u'jinxa puqyol

Tu'n qjaw...

Jotxqox qaj tu'n qjaw toj qchwinqlal, me nimx xjal noq nkub' t-ximin me mi'n jayon tumel tza'n tu'n tjaw. Tz'elpon tu'n qjaw qa ma lijetjo qajb'il, ti'jjo tb'anil mo mya' tb'anil nkub' ximit, atku nqo jaw qa ma kamet no lijet jun ti'xti' qu'n ichaq tal netz'/nuch toj qchwinqlal.

Ikytzan ntzaj tq'uma'n na'b'il kyi'j xjal o chi jaw qa ch'ima ikyxix o tziky' toj kychwinqlal.

Ti'j t-xilen tumel kychwinqlal xjal, o kub' q'uma'n jun jteb'in tumel tu'n qjaw:

1. Ximinkub'a ti' taja

Ximinkub'a ti'xixtzañ taja te tchwinqila, b'isinkub'a jun tumel tza'n tu'n tlijetjo tajb'ilä.

2. Sk'onksa ti' tajb'ilä

Pa'nkxa ti'xix taja tu'n tlijet mo tu'n tjet, jun tixti' tu'n ttzaj tu'na mo tu'n t-xnaq'tzina jun ti'le.

3. Jte' ex jtoj

Mikxe tz'elpon tu'n t-xi qq'uman: "waja tun nkamina txqan pwaq" mo tu'n t-xi qq'uma'n waja chin kamina: \$2000 dólares junjun xjaw. Ximinkub'a qa ja'ku b'ant tu'na.

4. Pa'nkxa noq ikyjo klijetil.

Pa'nkuya a tal mu'x tb'isa noq ikytzan klijetil tu'na ex mya' tz'uñ tu'n tlijet tu'na.

5. Ka'yinxa tza'n tu'n qjaw.

Ka'yinxa tb'e .Ti'jxa tu'n tok ka'yit jni' ma tziky'a.

6. Tu'n tqe tk'uja

Tu'n tqe tk'uja ti'jxa ex noq ikytzan kb'antil taq'un, mlay tz'el naja ti'j tb'ey lijo'n.

7. Mi' kyij ttzaqpi'na.

Klab'tila, klipila, mi' b'aj tk'uja e mi' kyij tkolin t-xima qu'n ayi nchi q'onte tipumal tza'n tu'n qjaw, ktlontila ttz'uñil me mi' tz'ok tq'ona te tpaj junxil.

8. B'inchinkub'a te texa

Q'i'nks tib'a, tz'aq'unana te texa tu'n tjawa toj kyaqil amb'il, mi' kyij qeya qa ma lijet tajb'ilä.

9. Niqaku chi tka'yinxa t-xima.

Squitinkuya kyi'j tajb'ilä tzanku' toj jun tilb'ilal tx'otx'. Ichaqla naqchaj tka'yajtz ex mya'kuj k-el naja, tu'n tb'isina noq ti'j tb'eya.

10. Q'im tib'a tu'n tjawa

Mi' kyij weya ti'j nxi taq'unana, kux tzalaja kyuk'il xjal ex chitpinxa tumel kye tza'n tu'j qjaw.

B'inchilte: Juan Sebastián Celis Maya

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila tza'n tu'n qjaw.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a t-xima ti'j tza'n tu'n qjaw. Tu'n tten tb'ixnaq'tz, Jaqb'il ex tqanil (jun puqyol). Txima ex tumel tu'n qjaw –Nik'u'n tten tumel tyola mo t-xima. Ex tu'n tten twi' yol.

Tjwe'yin aq'until (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'uná

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

Xnaq'wi' 13-16

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

qko'tin/la'jin	jtojxchaq	yuch'it/b'ajsil	ajnimil
junxil	ja'ku	ikyxix	jteb'in

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun txolyol, kyuk'il tumel ttz'ib'anjtz toq/taq. Ka'yinxat'i'j yek'b'il.

Xpotzil: intoq xpotzina tej saj jb'al

1. B'isil: _____
2. Tz'ib'il: _____
3. B'itzil: _____
4. Chmol: _____
5. Wutz'qk'il: _____

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun yol tten tnab'il puqyol, tu'n kyoken k'loj yol toj swej tu'na.

Ojtzqil	q'umal	aq'unal	Kamil	ajb'il
---------	--------	---------	-------	--------

Toj jotx kojb'il at kawb'il _____ kyu'n xjal nim kyoken ex kyajb'en. _____
kyu'n qchman qa mya' b'a'n tu'n qko'tin/la'jin, tu'n qelq'in ex qa mi'n nkub'
_____ ti'jjo taja mlay lijet mo mlay _____. Atza'n tq'uqb'il chwinquel nchi
_____ te kawb'il kye ojtxi xjal ja'chaq tumel ate' ex jtojxchaq.

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa puqyol ex tu'n tel tniky'sajil ti'j txolb'inte ttz'ib'ajtz: tnejil, tkab', ntzaj,
k'a'xil mo tojxi juntl maj.

Toj jotx kojb'il at kawb'il ojtzqi'n kyu'n xjal nim kyoken ex kyajb'en. B'in qu'n qa mya'
b'a'n tu'n qko'tin/la'jin, tu'n qelq'in , qa mi'n nkub' aq'unit ti'jjo taja mlay lijet mo mlay
kamet. Atza'n tq'uqb'il chwinquel nchi ajb'in te kawb'il kye xjal ja'chaq tumel ate' ex
jtojxchaq. Nkub' yolin qa aqe kawb'il lo atza'n "kawb'il ti'j kychwinquel xjal".

Nim wiq anq'ib'il nyolin ti'j tu'jil tyol qajwa. Toj tu'j Mateo ntzaj tchiky'b'in tej yolin
Jesús toj pintze ti'j jun tumel chwinquel: Tu'n t-xi qyolin qwinaqil tza'nx qaj tu'n kytzaj
yolin qe.

Tej ikyjo tzaj kyq'uma'n xjal qa atzan jun nim kawb'il kye ajnimil. Qa ma kub' b'inchet
tza'n ntq'uma'n kawb'il lu, mixti' q'oij kjawil ex jotx qe xjal chi temil toj numb'il. Mya'
noq kye ajnimiljo kawb'il lu, ja'ku b'ant tu'n tkub' q'uma'yit kyoj junxil okslab'il qa
nimilqe mo noq nchi xnaq'tzan tumel chwinquel.

Toj junjen plaj tx'otx at junjun kawb'il tza'n:

- Ti'j pwaq, mya tu'n tkub' yuch'it/b'ajsil txqan pwaq qa mya' nim tpwaqa at mo taj
tu'n t-xi k'u'yit ch'in ti'j ntakamina.
- Ti'j tzqib' joytumel/tipnab'il, aj taq'un jun wi'xin te tkyaqil tu'n tajb'en.
- Qa at jun xjal taj tu'n t-xnaq'tzan jun yol nyolajtz ti'jxe tanam, kb'atel qa ma tz'ok
tq'o'n twi' ex tk'u'j ti'j.

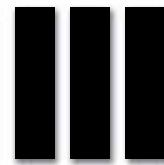
Tqanil: tzaq'b'inkub'a qe xjel

1. Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

2. Ti'tzan t-xima ti'j kawb'il.

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tz'ib'tqanil kyi'j kawb'il toj qchwinqlal. Tu'n tten: B'ixnaq'tz,
tqanil (jun puqyol), tz'ib'tqanil (kab' puqyol) ex twi' yol (jun puqyol).

**TOXIN TNEJ
TWITZ AQ'UNTL
XNAQ'WI' 17 NUK'B'IL TI'J TWITZ AMB'IL**

Tzun nb'ant tnik'untiya twitz amb'il toj tchwinqila?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Nuk'b'il ti'j twitz amb'il

Ate' xjal nchi aq'unan, nchi b'inchin jun **ti'chaq** mo nchi tzalaj qu'n nb'ant kynik'unte twitz amb'il toj kyaq'un, me at jun ch'uq xjal **mya'xix** nim **q'anchar'la** qa at nb'ant kyu'n qu'n mi' nb'ant kynik'unte twitz amb'il.

Jte' maj o kub' tb'isina "Taj amb'il" mo "mixti' amb'il tu'n..."? **Ch'ima** nimx maj. Jotxqox o t-xi qq'uma'n junjun maj ikyjo. Qajtla me mlay nimix toj amb'il qu'n. At 24 kmuj amb'il toj jun q'ij te qkyaqil, 7 q'ij toj jun qub'ix, etc., etc. A t-xilen kyrox xjal nim kyaq'un nb'ant ex qe xjal noq ch'in q'anchar'la kyaq'un, atza'n **nuk'b'ilte** twitz amb'il toj kychwinqal.

Taj tu'n t-xi qka'yin ti'chaq kb'antel tu'n junjun xjal toj jun amb'il tza'n ntqanin taq'un mo tumel tchwinqel. Qa tb'anil n-eli nuk'b'inte amb'il te me atku mikxe n-el kanin te juntl winaq. Qa nim **sikytlia** mo mya' tb'anil nb'aj toj qaq'un, atzan ntq'uma'te qa mya' b'a'n nuk'b'inte twitz amb'il qu'n.

Qa ma qo ojtzqinte qib', **qb'a'nb'il** ex **qnimb'itz** teyilix junjun, nmojin tu'n t-xi qb'inchin junjun ti'chaq tuk'il amb'il toj tkyaqil tumel qchwinqlal.

Qe mya' b'a'n nb'aj tza'n mixti' nuk'b'il twitz amb'il lo:

- Qa tzunx **n-ojqelix**
- Taja tu'n tlije jun ti'le nim ttz'u\x0f\x01il
- Mya' nik'u'n ta'ya. Mya' b'i'n tu'na jatumil ta'ya junjun at teya, n-el naj toj tk'u'ja tu'n t-xiya toj jun **chmab'il** mo tu'n tkub' b'inchit jun aq'untl, etc.,
- Qa nxi tb'isina qa no tu'n at ntb'inchina, mixti' amb'il ti'ja.
- Mixti' jun tqanil
- Qa mlay b'ant, mlay b'ant
- Miti' nuk'b'il tuk'ila.
- Nkyij tq'ona tu'n t-xi b'inchit toj junxil amb'il
- Mya' tuk'il tkyaqil tanamiya.
- Mi'xti **txolb'il** aq'untl
- Mi' n-el tniky'a alkye tu'n t-xi tb'inchina tnejil
- Taja tu'n tkub' b'aj tu'na toj jun mu'\x0f\x01 amb'il mo jun paqx.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://www.crecimiento-y-bienestar-emocional.com/manejo-tiempo.html>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel.

1. Tzuntzan nb'ant tnik'untiya twitz amb'il toj tchwinqila?

2. Ti' nqkamin qa nb'ant qnik'um amb'il toj qchwinqal?

3. Ti'qu'n at xjal nim nb'ant tu'n toj taq'un ex at winaq mya' nim?

4. Alkye qe mya' b'a'n nchi b'ant tu'n tu'n mya' nik'u'n amb'il?

K'loj yol

ti'chaq	mya'xix	q'ancha'l	ch'ima	nuk'b'il
sikytlín	qb'a'nb'il	nqnimb'itz	ojqelixá	chmab'il
				txolb'il

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Qnimb'itz _____
2. Q'ancha'l _____
3. Ch'ima: _____
4. Nuk'b'il: _____
5. Qb'a'nb'il: _____

Ttxolil yol

Tz'ib'il ipyol kyuk'il wiq amb'il : **Ja'lo, o b'aj, kb'antel (oje, o) (ma, n) (ok/k)**

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit techlal amb'il ex xjal tu'n tten tnab'il txolyol. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Aqe xjal nchi aq'unan ja'lo.

0. _____ b'inchin jun aq'untl.
1. _____ tzalaj xjal tu'n b'ant kynik'un ti'j amb'il.
2. _____ nb'ant kynik'un ti'j amb'il klixje.
3. Jte' maj _____ tb'isina?
4. A t-xilen kyxol xjal nim kyaq'un _____.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit tumel ttz'ib'ajtz ipyol ex tb'aj xjal tu'n tten tnab'il puqyol. **B'inchil², qanil, q'umal, b'ajil**

Taj tu'n t-xi tka'yin junjun xjal ti'chaq _____ tu'n toj jun amb'il tza'n _____ taq'un mo tumel tchwinqel. Qa tb'anil n-eli nuk'b'ilte amb'il te me atku mikxe n-el kanin

te juntl winaq. Qa nim sikymlin mo mya' tb'anil _____ toj qaq'un, atzan
_____ qa mya' b'a'n nuk'b'inte amb'il

Qa ma qo ojtzqi'n qib', qb'a'nb'il ex qnimb'itz teyilix junjun, nmojin tu'n t-xi _____
junjun ti'le tuk'il amb'il toj tkyaqil tumel qchwinqlal.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxal ti'j yek'b'il.

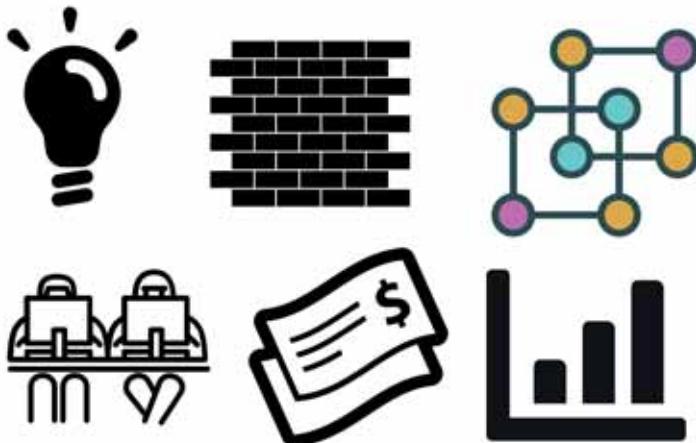
Mya'xix ojqelixal: Mya'xix tb'anil toj qchwinqla qa tzunx n-ojqelinan.

1. Ti'le, nuk'b'il: _____
2. Q'ancha'l, qb'a'nb'il: _____
3. Q'ancha'l, nqnimb'itz: _____
4. Sikymlin, txolb'il: _____
5. Ch'imal, chmab'il: _____

XNAQ'WI' 18 NQO Q'ON TWITZ AQ'UNTL

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

U'jinxa jun puqyol toj jun u'jtqanil ex q'umantza t-xima ti'j t-xim ajb'inchil puqyol. Yolina ti'j ttxolil ttz'ib'ajtz puqyol ex q'umantza ti'tzan tnab'il.

Tqanil: u'jinxa puqyol

Ate' xjal nchi aq'unan, nchi b'inchin jun ti'chaq mo nchi tzalaj qu'n nb'ant kynik'unte twitz amb'il toj kyaq'un, me at jun ch'uq xjal mya'xix nim q'anchar'la qa at nb'ant kyu'n qu'n mi' nb'ant kynik'unte twitz amb'il.

Jte' maj o kub' tb'isina "Taj amb'il" mo "mixti' amb'il tu'n..."? Ch'ima nimx maj. Jotxqox o t-xi qq'uma'n junjun maj ikyjo. Qajtla me mlax nimix toj amb'il qu'n. At 24 kmuj amb'il toj jun q'ij te qkyaqil, 7 q'ij toj jun qub'ix, etc., etc. A t-xilen kyxol xjal nim kyaq'un nb'ant ex qe xjal noq ch'in q'anchar'la kyaq'un, atza'n nuk'b'ilte twitz amb'il toj kychwinqal.

Taj tu'n t-xi qka'yin ti'chaq kb'antel tu'n junjun xjal toj jun amb'il tza'n ntqanin taq'un mo tumel tchwinqel. Qa tb'anil n-eli nuk'b'inte amb'il te me atku mikxe n-el kanin te juntl winaq. Qa nim sikylin mo mya' tb'anil nb'aj toj qaq'un, atzan ntq'uma'te qa mya' b'a'n nuk'b'inte twitz amb'il qu'n.

Qa ma qo ojtzqinte qib', qb'a'nb'il ex qnimb'itz teyilix junjun, nmojin tu'n t-xi qb'inchin junjun ti'chaq tuk'il amb'il toj tkyaqil tumel qchwinqlal.

Qe mya' b'a'n nb'aj tza'n mixti' nuk'b'il twitz amb'il lo:

- Qa tzunx n-ojqelixa
- Taja tu'n tlije jun ti'le nim ttz'u\xil
- Mya' nik'u'n ta'ya. Mya' b'i'n tu'na jatumil ta'ya junjun at teya, n-el naj toj tk'u'ja tu'n t-xiya toj jun chmab'il mo tu'n tkub' b'inshit jun aq'untl, etc.,
- Qa nxi tb'isina qa no tu'n at ntb'inchina, mixti' amb'il ti'ja.
- Mixti' jun tqanil
- Qa mlay b'ant, mlay b'ant
- Miti' nuk'b'il tuk'ila.
- Nkyij tq'ona tu'n t-xi b'inshit toj junxil amb'il
- Mya' tuk'il tkyaqil tanamiya.
- Mi'xti txolb'il aq'untl
- Mi' n-el tniky'a alkye tu'n t-xi tb'inchina tnejil
- Taja tu'n tkub' b'aj tu'na toj jun mu'\x amb'il mo jun paqx.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://www.crecimiento-y-bienestar-emocional.com/manejo-tiempo.html>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j tza'n tu'n tkanin amb'il ti'j nqb'inchin.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil te jun u'jka'yb'il kye manb'aj at kyk'wal toj jaxnaq'tzb'il. Tu'n tten b'ixnaq'tz, jaqb'il, tqanil ex twi' yol.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 19 XKANJSIL

Ti' t-xilen tu'n tk'asit aju xkanjsb'il?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Jwe' tumel tu'n tu'n tk'asit aju' xkanjsb'il

Ajo **xkanjsb'il** at toj jotx plaj te twitz tx'otx'. Nqo ul itz'ja tuk'il qnab'il tu'n qxkanjsan, me mikxe nqo xkanjsan tza'ns junjuntl qwinaqil. A t-xilen tu'n qxkanjsan atza'n tu'n t-xi qximin, qb'inch'an, tu'n t-xi **saqsit**, tu'n qq'on saq nab'il ex tu'n tch'iy ak'aj qb'anb'il. Chjonte tu'n b'a'n qo xkanjsan qu'n ikytzan njyete tumel tu'n ttx'ole **ttz'uixil** qchwinqlal ex tu'n tjyet tb'eyil il tza'n ntzaj, tu'n qsaqsin ex tu'n tq'ancha'lix qaq'un. Jotxqox nqo jyon tumel tza'n tu'n qxkansan ex tu'n qximin tu'n mi' t-xi nimix jun il toj qchwinqlal ex tu'n tjye tumel tza'n tu'n qjaw.

Q'onku twi'ya kyi'j jwe' tumel tza'n tu'n tsak'pit tb'eyil xkanjsb'il

1. Tz'ajlana
Pa'nks jun tq'ija te texa, mi' **tz'aq'unana** ex mi' b'isina ti'j ntb'inchin junjun q'ij.
Noq pa'nx tib'a tu'n tb'isina ex tu'n t-ximina.
2. Ximina ti'jjo taja.
Tu'n tb'et tnab'ila kyi'j jni' ntximina ex tza'n tu'n tlijet.
3. Yolina kyuk'il xjal tb'anil kyxim
Qa ma tena nim tquan kyuk'il xjal tb'anil kyxim ikytzan **ksak'pil** tumel tza'n tu'n t-xkanjsina.
4. **Xpich'ina** ti'j
Qa ma jyona ti'jjo taja cheb'a tzul kanin toj tchwinqila.
5. B'inchinkub'a junjun tumel lu' tu'n tch'iy tnab'la tu'n t-xkanjsina
 - Tz'ajb'en romer tu'na tu'n tb'et tnab'ila jun paqx.

- Qa ntx'ana jun **ttx'ab'itza** nim nb'et **qch'ikyel** ex nxi tiqin tb'anil **xewb'il** toj ttxa qwi'
- Tu'n tb'aj jun **um** tk'waya a' junjun jwe'laj **taqklan**, mya'la nqo kub' sikyti.
- Tu'n tb'aj jun k'wab'il ttxma'ra na'mtaq t-xiya u'jil ikytzan kmojil tu'n t-ximina ex kspiky'e'b'il toj tnab'ila ti'j n-u'jina
- Yiq'onkub'a ttxnayij tq'ab'a kab' taqklan amb'il tu'n tu'n t-xi sak'pit tb'eyil qchiky'el toj plaj elni te **ttxa qwi'**.

Aqe junjun tumel lu' kchi mojil tu'n tsak'pit tb'eyil qxim te xkanjsb'il.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://mejorconsalud.com/5-formas-despertar-la-creatividad/>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti' t-xilen tu'n tk'asit qxkanjsb'il?

2. Ti' tajb'en tu'n qxkanjsen?

3. Jotxqo awo xjal atpala qxkanjsb'il?

K'loj yol

xkanjsb'il	saqsit	ttz'u\xil	tz'aq'unana	ksak'pil		
xpich'ina	ttx'ab'itza	qch'ikyel	xewb'il	um	taqklan	ttxa qwi'

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Um: _____
2. Ksak'pil; _____
3. Xkanjsb'il; _____
4. Xpich'ina: _____
5. Saqsit: _____

Ttxolil yol

Ojtxi amb'il O, Tajb'en techlal amb'il ma, amb'il te ja'lo N, amb'il te yajxi K, toq/taq, mujpiÿyol: tla

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit techlal amb'il mo mujpiÿyol: tla, tu'n tten tnab'il txolyol. Ka'yinxia ti'j yek'b'il.

- (- -) _____ In wane.
1. _____ chin wane.
 2. _____ nb'incha'ne nchi'j.
 3. _____ wa'na primixix.
 4. _____ kub' nb'icha'ne.
 5. Ma'tla t-xi woyina jun tsaqchb'il _____ t-xiya wuk'ila.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit techlal amb'il ex ttz'ib'ajtz ipyol tu'n tten tnab'il puqyol.

_____ qo ul itz'ja tuk'il qnab'il tu'n _____ xkanjsan, me mikxe _____ qo xkanjsan tza'ns junjuntl qwinaqil. _____ xkanjsal k'wal aj kytijin, me at junjun _____ sak'pit, kyxkansb'il. Chjonte tu'n b'a'n qo xkanjsan qu'n ikytzan _____ tumel tu'n ttx'ole ttz'uëil qchwinqlal.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxal ti'j yek'b'il.

Ttx'ab'itza, qch'ikyel: Tu'n ttx'a'na jun ttx'ab'itza tu'n tchapin nim tchiky'ela toj ttxa twi'ya.

1. Xkanjsb'il, ksak'pil: _____
2. Xpich'ina, xewb'il: _____
3. Saqsit, xkanjsb'il: _____
4. Qch'ikyel, ttx'abitza: _____
5. Ttxa qwi', xpich'ina: _____

XNAQ'WI' 20 TU'N TOKEN XKANJSB'IL

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil
xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj
xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j
s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma
qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol
kyu'n.

U'jb'itz aq'until

Tniky'tzajil jun u'jb'itz ti'j qxkanjsb'il ex tajb'en. Tu'n tel tniky'tzajil tza'n tu'n tk'asit qxkanjsb'il.

Tqanil: u'jinxa puqyol

Ajo xkanjsb'il at toj jotx plaj te twitz tx'otx'. Nqo ul itz'ja tuk'il qnab'il tu'n qxkanjsan, me mikxe nqo xkanjsan tza'ns junjuntl qwinaqil. A t-xilen tu'n qxkanjsan atza'n tu'n t-xi qximin, qb'inch'an, tu'n t-xi saqsit, tu'n qq'on saq nab'il ex tu'n tch'iy ak'aj qb'anb'il. Chjonte tu'n b'a'n qo xkanjsan qu'n ikytzan njyete tumel tu'n ttx'ole ttz'uñil qchwinqlal ex tu'n tjyet tb'eyil il tza'n ntzaj, tu'n qsaqsin ex tu'n tq'ancha'lix qaq'un. Jotxqox nqo jyon tumel tza'n tu'n qxkansan ex tu'n qximin tu'n mi' t-xi nimix jun il toj qchwinqlal ex tu'n tjye tumel tza'n tu'n qjaw.

Q'onku twi'ya kyi'j jwe' tumel tza'n tu'n tsak'pit tb'eyil xkanjsb'il

1. Tz'ajlana

Pa'nks jun tq'ija te texa, mi' tz'aq'unana ex mi' b'isina ti'j ntb'inchin junjun q'ij. Noq pa'nx tib'a tu'n tb'isina ex tu'n t-ximina.

2. Ximina ti'jjo taja.

Tu'n tb'et tnab'ila kyi'j jni' ntximina ex tza'n tu'n tlijet.

3. Yolina kyuk'il xjal tb'anil kyxim

Qa ma tena nim tqan kyuk'il xjal tb'anil kyxim ikytzan ksak'pil tumel tza'n tu'n t-xkanjsina.

4. Xpich'ina ti'j

Qa ma jyona ti'jjo taja cheb'a tzul kanin toj tchwinqila.

5. B'inchinkub'a junjun tumel lu' tu'n tch'iy tnab'la tu'n t-xkanjsina

- Tz'ajb'en romer tu'na tu'n tb'et tnab'ila jun paqx.
- Qa ntx'ana jun ttx'ab'itza nim nb'et qch'ikyel ex nxi tiqin tb'anil xewb'il toj ttxa qwi'
- Tu'n tb'aj jun um tk'waya a' junjun jwe'laj taqklan, mya'la nqo kub' sikyti.
- Tu'n tb'aj jun k'wab'il txa'ma'ra na'mtaq t-xiya u'jil ikytzan kmojil tu'n t-ximina ex kspiky'e'b'il toj tnab'ila ti'j n-u'jina
- Yiq'onkub'a txa'nak'ij tq'ab'a kab' taqklan amb'il tu'n tu'n t-xi sak'pit tb'eyil qchiky'el toj plaj elni te ttxa qwi'.

Aqe junjun tumel lu' kchi mojil tu'n tsak'pit tb'eyil qxim te xkanjsb'il.

<https://mejorconsalud.com/5-formas-despertar-la-creatividad/>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j tza'n tu'n tk'asit qxkanjsb'il.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun b'ib'itz kyi'j kyaj ajxkanjsb'il tu'n tb'anil tumel kyxim ma tz'iky' kyk'aäjil. Ajo u'jb'itz tu'n tten: b'ixnaq'tz, yolb'il ti'j tenb'il ex amb'il tza'n nb'aj toj b'ib'itz. Yolil kyxol, jun il ex nim tumel tu'n tyupj il.

Tjwe'yin aq'until (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n token k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

Xnaq'wi' 17-20

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

q'ancha'l xkanjsb'il	qb'a'nb'il saqsit	nuk'b'il ttz'u\xil	txolb'il taqklan
-------------------------	----------------------	-----------------------	---------------------

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit techlal amb'il ex tumel ttz'ib'anjtz ipyol

_____ qo ul itz'ja tuk'il qnab'il tu'n _____ xkanjsan, me mikxe _____ qo xkanjsan tza'ns junjuntl qwinaqil. _____ xkanjsal k'wal aj kytijin, me at junjun _____ sak'pit, kyxkansb'il. Chjonte tu'n b'a'n qo xkanjsan qu'n ikytzan _____ tumel tu'n ttx'ole ttz'u\xil qchwinqlal.

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit tumel ttz'ib'ajtz ipyol ex kyb'aj xjal tu'n tten tnab'il puqyol.

B'inchil	qanil	q'umal	b'ajil
----------	-------	--------	--------

Taj tu'n t-xi tka'yin junjun xjal ti'chaq _____ tu'n toj jun amb'il tza'n _____ taq'un mo tumel tchwinquel. Qa tb'anil n-eli nuk'b'ilte amb'il te me atku mikxe n-el kanin te juntl winaq. Qa nim sikytlin mo mya' tb'anil _____ toj qaq'un, atzan _____ qa mya' b'a'n nuk'b'inte amb'il

Qa ma qo ojtzqi'n qib', qb'a'nb'il ex qnimb'itz teyilix junjun, nmojin tu'n t-xi _____ junjun ti'le tuk'il amb'il toj tkyaqil tumel qchwinqlal.

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa puqyol ex q'umantza t-xima ti'j t-xim ajb'inchil puqyol. Yolina ti'j ttxolil ttz'ib'ajtz puqyol ex q'umantza ti'tzan tnab'il.

Ate' xjal nchi aq'unan, nchi b'inchin jun ti'chaq mo nchi tzalaj qu'n nb'ant kynik'unte twitz amb'il toj kyaq'un, me at jun ch'uq xjal mya'xix nim q'ancha'l qa at nb'ant kyu'n qu'n mi' nb'ant kynik'unte twitz amb'il.

Jte' maj o kub' tb'isina "Taj amb'il" mo "mixti' amb'il tu'n..."? Ch'ima nimx maj. Jotxqox o t-xi qq'uma'n junjun maj ikyjo. Qajtla me mlay nimix toj amb'il qu'n. At 24 kmuj amb'il toj jun q'ij te qkyaqil, 7 q'ij toj jun qub'ix, etc., etc. A t-xilen kyxol xjal nim kyaq'un nb'ant ex qe xjal noq ch'in q'ancha'l kyaq'un, atza'n nuk'b'ilte twitz amb'il toj kychwinqal.

Taj tu'n t-xi qka'yin ti'chaq kb'antel tu'n junjun xjal toj jun amb'il tza'n ntqanin taq'un mo tumel tchwinquel. Qa tb'anil n-eli nuk'b'inte amb'il te me atku mikxe n-el kanin te juntl winaq. Qa nim sikytlin mo mya' tb'anil nb'aj toj qaq'un, atzan ntq'uma'te qa mya' b'a'n nuk'b'inte twitz amb'il qu'n.

Qa ma qo ojtzqinte qib', qb'a'nb'il ex qnimb'itz teyilix junjun, nmojin tu'n t-xi qb'inchin junjun ti'chaq tuk'il amb'il toj tkyaqil tumel qchwinqlal.

Qe mya' b'a'n nb'aj tza'n mixti' nuk'b'il twitz amb'il lo:

- Qa tzunx n-ojqelix
- Taja tu'n tlije jun ti'le nim ttz'u\x01il.
- Mya' nik'u'n ta'ya. Mya' b'i'n tu'na jatumil ta'ya junjun at teya, n-el naj toj tk'u'ja tu'n t-xiya toj jun chmab'il mo tu'n tkub' b'inshit jun aq'untl.
- Qa nxi tb'isina qa no tu'n at ntb'inchina, mixti' amb'il ti'ja.
- Mixti' jun tqanil.
- Qa mlay b'ant, mlay b'ant
- Miti' nuk'b'il tuk'ila.
- Nkyij tq'ona tu'n t-xi b'inshit toj junxil amb'il
- Mya' tuk'il tkyaqil tanamiya.
- Mi'xti txolb'il aq'untl.
- Mi' n-el tniky'a alkye tu'n t-xi tb'inchina tnejil.
- Taja tu'n tkub' b'aj tu'na toj jun mu\x01\x01 amb'il mo jun paqx.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://www.crecimiento-y-bienestar-emocional.com/manejo-tiempo.html>

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun b'ib'itz kyi'j kyaj ajxkanjsil tu'n tb'anil tumel kyxim. Ajo u'jb'itz tu'n tten: b'ixnaq'tz, yolb'il ti'j tenb'il ex amb'il tza'n nb'aj toj b'ib'itz. Yolil kyxol, jun il ex nim tumel tu'n tyupj il.

Nuk'b'il ti'j twitz amb'il

Aju amb'il mi'xix mpon kanin. Tu'n nim nkub' b'inchet ja'lo toj qchwinqal, tz'uñ tu'n qajlan jun paq amb'il, taj tu'n qximin ti' qaj tu'n tkub' qb'inchit ex tu'n tkub' qximin ti' tzul kanin toj qchwinqal, me atku mixti' amb'il tu'n tlijet ti'j kya xjal nim nb'ant kyu'n.

Aju nuk'b'il twitz amb'il nim ntzakin ja'lo, qu'n jotx amb'il at nim aq'untl tu'n tkub' b'inchit ex nim qaj tu'n tlijet.

Tu'ndo lu' qa taja tu'n tjawa toj taq'una, tz'aq'unana ti'j tza'n tu'n tch'iya tu'n tten jun tb'anil chwinqal; kxel quxin teya tu'n tkub' tb'inchana jiy lu' tu'n tnik'et twitz amb'il.

1. Nik'unkub' tq'ija

Nim t-xilen tu'n qnik'un. Q'onxa junk'al taqlan amb'il jotx qlixje mo aj tb'aj aq'unana. Qa ma kub' ttxolb'ina jotx ti' k'wel tb'inchina junjun q'ij, b'i'n tu'na alkye tu'n t-xi b'inchit te tnejil ikytzan kjpetil kywi'.

2. Sk'onksa ti' kwel tb'inchina tnejil

Alkyechaq kxel tb'inchina te tnejil ex ti'qetzan lipchix? Atzan jun xjeljo tu'n tten toj tnab'ila aj tkub' tnik'u'n taq'una, qu'n ikytzan kxel tb'inchina alkye il ti'j ex kyel ttza-qpi'jiy alkye mya' tililxix ti'j. At jun tumel tu'n tkub' tpa'na taq'una te oxe ch'uq: Nimxix kyajb'en, aqe at kyajben, ex qe noq ch'in kyoken..

3. Tz'ib'inkub'a jun nuk'b'il aq'untl

Aj tb'aj tpa'na te oxe ch'uq taq'una , taj tu'n tkub' t-ximina alkye amb'il tu'n tkub' taq'unana junjun ch'uq aq'untl; b'inchinkub'a jun kmujb'ab'il tu'kil junjun amb'il kxel ti'n junjun aq'untl ikytzan kpon b'ajil taq'una.

4. Qiyb'ajil

Atx juntl tumel nim tajb'en tu'n t-xi nik'et twitz amb'il kye xjal nim nkyb'inchin, ichaq nik'u'n taya taq'una, taj tu'n tel tniky'a qa at junjun aq'untl nim amb'il kxel ti'n tzanku'tla qa at jun aq'untl nya'tjunalxa nxi aq'unite.

5. Na'ntz tib'a

Toj nuk'b'il taq'una, taj tu'n t-xi tpa'na jun amb'il te teya. B'i'ntla tu'na qa tza'n nsikytiya, mlay tz'el b'antxix taq'una toj ttxolil.

Qa ma tz'el tniky'a ti'j lu', ajo nuk'b'inte twitz amb'il n-okenxix tu'n tch'iya mo tu'n tjawa.

Tqanil: tzaq'b'inkub'a qe xjel

1. Ti'qu'n nim tajb'en tu'n t-xi nik'et twitz amb'il?
2. Q'umankub'a ttxolil nuk'b'il tq'ija?
3. Ti'tzan ktzajil tuxin alkyechaq nej tu'n t-xi tb'inchinal?
4. Ti' ntmojin jun nukb'il aq'untl?
5. Ti' ntkamina qa at qiyb'ajil tuk'ila?
6. Tz'ib'ib'inkub'a jwe' tumel ti'qu'n nim tajb'en tu'n t-ximina ti'ja?

XNAQ'WI' 21 NUCH K'AÄJIL

Ti'tzan jun kyaqinjnab'?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Qe nim k'aäjil aqe twitzju tal nuch xim

Tej s-ok Jack Welch te **q'il twitz aq'untl** te *General Electric* nimtaq tumel t-xim: Tu'n tten te tnejil mo te tkab'in toj jun **k'aäjel**. Atza'n tumel xim lu' noqtaq tu'n tjet mo tkamit **pwaq**. Qe **syapin**, pwaq, xob'il yol, k'uxb'il te tz'aqsib'il **sis** ex noq ti'chaq n-oken kyu'n **ajq'anil** aqetzan junjun temb'il ja' n-aq'unan.

Qe nim **nuk'xjal** twitz tx'otx', aqe nchi xnaq'tzan kyoj jaxnaq'tzb'il te k'aäjil, nkymujb'en kyxim ti'j jun tb'anil b'e tza'n tu'n kyjaw. Jun tb'anil tumel mikxe tza'n kye txqantl:aku ch'intl twi' kyk'aäjil. Nchi onin kyib', jun paqx njyet k'aäjil kyu'n ex a at token te junjun ajloq'il. Jotx tb'anil nkub' kyb'inchin noq tu'n kykyi'j toj b'a'n kywitz ajloq'il.

Me mya' noq tu'n tten jun tb'anil xim mo ja' tu'n tkub' ten k'aäjel. Taj tu'n tiky'x tuna jotx amb'il qu'n ila' tx'ixpb'il n-ul kanin. Ikytzan xch'iy *General Electric* jun nuk'xjal ma tz'iky'x tu'n. Atza'n **tzqib'xim** lu' n-oken tu'n *Toyota* "Ma chi jaw noq tu'n tumel kyxim".

Atza'n jun tilb'ilal nim t-xilen tza'n jun yol. Jte' twi' *Coca-Cola?* A twi' **tilb'ilal** tk'aäjil. Mya' toj nb'inchanjtz k'aäjil, qe xkotzon, ex ti'chaq n-okin tu'n tb'antjo **qk'waj**, noq o'kx n-ok ka'yin tilb'ilaljo k'aäjil. Noq ti'j tilb'ilal n-ok qe kyk'u'j n'ukxjal nchi aq'unin toj, antza tok tipumal ex jun nim t-xilen toj kychwinqal me'x xjal.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.consultoras.org/noticias-sector1/grandes-negocios-son-fruto-pequenas-ideas->.

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti'tzan jun kyaqinjnab'?

2. Tza'n ntzaj anq'in jun kyaqinjnab'?

3. Ja' ntzaj anq'in jun kyaqinjnab'?

4. Jte' amb'il nwe' jun kyaqinjnab'

K'lojyol

q'il twitz aq'untl	k'a᷑jil	pwaq	ajq'anil	sis
nuk'xjal	tzqib'xim	syapin	tilb'ilal	qk'waj

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Ajq'anil: _____
2. Q'il twitz aq'untl: _____
3. Tzqib'xim: _____
4. Ajq'anil: _____
5. Nuk'xjal _____

Ttxolil yol

Ttz'ib'ajtz ipyol kyuk'il techlal amb'il: **O, N, Oje, K, Ok, Ma, taq/toq**

Tu'n kyajb'en yol: **qu'n, taj**

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit juntl txol yol tuk'il twiqel amb'il exqe yol: **qu'n, taj.** Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Taj tu'n t-xi'ya ka'yil tchmana qu'n ma tzyet tu'n yab'il

1. **Taqjtaq** tu'n t-xi'ya ka'yil tchmana _____ otaq tzyet tu'n yab'il
2. Noq ti'chaq _____ tu'n tb'antjo qk'waj, noq o'kx _____ ka'yin tilb'ilaljo k'aäjil. Noq ti'j tilb'ilal _____ qe kyk'u'j n'ukxjal _____ aq'unan toj, antza tok tipumal ex jun nim t-xilen toj kychwinqal me'x xjal.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit aqe ipyol ate' kub'ne ex techalal amb'il tu'n tten tnab'il puqyol. **Xnaq'tzal, mujb'il, taj, onil, kub'**

Qe nim nuk'xjal twitz tx'otx', _____ kyoj jaxnaq'tzb'il te k'aäjil, _____ kyxim ti'j jun tb'anil b'e tza'n tu'n kyjaw. Jun tb'anil tumel mikxe tza'n kye txqantl: aku ch'intl twi' kyk'aäjil. _____ kyib', jun paqx nyet k'aäjil kyu'n te junjun ajloq'il. Jotx tb'anil _____ kyb'inchin noq tu'n kykyi'j toj b'a'n kywitz ajloq'il.

Me mya' noq tu'n tten jun tb'anil xim mo ja' tu'n tkub' ten k'aäjel. _____ tu'n tify'x tuna jotx amb'il qu'n ila' tx'ixpb'il n-ul kanin. Ikytzan xch'iy *General Electric* jun nuk'xjal ma tz'iky'x tu'n. Atza'n tzqib'xim lu' n-oken tu'n *Toyota* "Ma chi jaw noq tu'n tumel kyxim".

Toxin aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Pwaq syapin: Nim pwaq ntq'o'n syapin me nim il ntb'inchin twitz tx'otx'

1. Q'il twitz aq'untl, k'aăjel: _____
2. Tilb'ilal, k'aăjel: _____
3. Sis, nuk'xjal: _____
4. Ajq'anil, tzqib'xim: _____
5. Pwaq, k'aăjel: _____

XNAQ'WI' 22 NIM K'AẊJIL

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

U'jil ti'j jun tqanil kyi'j xjal nim ma chi jaw. Tu'n tel tniky'tzajil ttxolil ttz'ib'anjtz puqyol ex qe tnab'il. Ximina ti'j puqyol

Tqanil: u'jinxa puqyol

Tej s-ok Jack Welch te q'il twitz aq'untl te *General Electric* nimtaq tumel t-xim: Tu'n tten te tnejil mo te tkab'in toj jun k'aẊjel. Atza'n tumel xim lu' noqtaq tu'n tjet mo tkamit pwaq. Qe syapin, pwaq, xob'il yol, k'uxb'il te tz'aqsb'il sis ex noq ti'chaq n-oken kyu'n ajq'anil aqetzan junjun temb'il ja' n-aq'unan.

Qe nim nuk'xjal twitz tx'otx', aqe nchi xnaq'tzan kyoj jaxnaq'tzb'il te k'aẊjil, nkymujb'en kyxim ti'j jun tb'anil b'e tza'n tu'n kyjaw. Jun tb'anil tumel mikxe tza'n kye txqantl: aku ch'intl twi' kyk'aẊjil. Nchi onin kyib', jun paqx njyet k'aẊjil kyu'n ex a at token te junjun ajloq'il. Jotx tb'anil nkub' kyb'inchin noq tu'n kykyi'j toj b'a'n kywitz ajloq'il.

Me mya' noq tu'n tten jun tb'anil xim mo ja' tu'n tkub' ten k'aẊjel. Taj tu'n tiky'x tuna jotx amb'il qu'n ila' tx'ixpb'il n-ul kanin. Ikytzan xch'iy *General Electric* jun nuk'xjal ma tz'iky'x tu'n. Atza'n tzqib'xim lu' n-oken tu'n *Toyota* "Ma chi jaw noq tu'n tumel kyxim".

Atza'n jun tilb'ilal nim t-xilen tza'n jun yol. Jte' twi' *Coca-Cola*? A twi' tilb'ilal tk'aẊjil. Mya' toj nb'inchanjtz k'aẊjil, qe xkotzon, ex ti'chaq n-okin tu'n tb'antjo qk'waj, noq o'kx n-

ok ka'yin tilb'ilaljo k'aăjil. Noq ti'j tilb'ilal n-ok qe kyk'u'j n'ukxjal nchi aq'unin toj, antza tok tipumal ex jun nim t-xilen toj kychwinqal me'x xjal.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.consultoras.org/noticias-sector1/grandes-negocios-son-fruto-pequenas-ideas>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila kyi'j xjal nim ma chi jaw.

Tkyajin Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil te jun u'jtqanil ti'j jun nuch k'aăjel (qa at mo noq k'wel t-ximina) Tun tten: b'ixnaq'tz, jaq'b'il tqanil, kab' puqyol ti'j tqanil ex jun puqyol te twi' yol.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 23 TAQ'UNANJTZ TNA'LANJTZ

Ti'qetzan qna'lanjtz?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz.

Qe tna'lanjtz ex q'oq kyxol xjal

Tza'n nxi qaqq'unan **tna'lanjtz**?

Aqe tza'n **taq'unanjtz** tna'lanjtz nq'onte q'oq qxol.

Me kyxol q'oq ate' tna'lanjtz:

- Noq atl **q'oq** toj tnab'ila
- A q'oq nimxix n-ok ttajk'in tzalajb'il toj qchwinqlal;
- A ntta'nte qxmlil ikytzan kb'ajil toj qchwinqlal;
- Qa mya' ojtzqi'n qib' mya' b'a'n ta'ya qxmlil mo qxim.

Tza'n tna'lanjtz qxmlil ikytzan kb'ajil qb'inchin, noq b'i'n tu'n tnab'ila ti' kxel tb'inchina.

Atzan **tchewil** ntta'n jun winaq kwytzjo txqantl xjal, toj **tnab'il** ta'ya ex ikyjo n-ok te mya' b'a'n, mi'n nqo pon tij, noq nqo jaw lipinxi qa at jun q'oq qxol mo noq nkub' qayo'n noq taj tu'n mi' qo jyon q'oq. Qa ma tzaj **qxob'il** te q'oqin n-ul toj qnab'il qa qo "kamil mo qo k'wel" twitzjo juntl.

Tza'n tna'lanjtz ikyx nxi qnab'lin ex ikyx nchi iwle xjal qu'n, noq qaj tu'n qyolil kyi'j, **b'a'ntla** tu'n tok qka'yin qi'jx tu'ntzan tel qniky' te, qu'n ate' **xim** nchi b'inchin mya' b'a'n qi'jx.

Qa ma t-xi qq'o'nxix toklen ti'j ntta'n qxmlil tza'n nb'ant jun ti'chaq qi'j, tu'njo ikyjo mi'n nchi ok qb'i'n txqantl, mya'kuj quk'il ta'ya tnab'il, mi'n n-ok qb'in tumel t-ximjo juntl ex mixt'i token toj qwitz ti'jjo nkub' t-ximin mo ntzaj tq'uma'n, ichaq mikxe tnab'iljo tza'n nxi qnab'lin.

Ajo **xnaq'tzb'il** tu'n ttx'ole tb'eyil q'oq ntq'o'n nim tqanil qa ajo mya' b'a'n n-iky' toj qchwinqlal atku nyek'in ti'j tb'eyil tb'anil **b'a'nb'il** qu'n: Mi'n nqo kyi'j **jilj**, n-onin ti'j qajb'il ex te jyol ak'aj xim, atzan tlok'iljo tu'n qtx'ixpen qib' ex qe txqantl xjal, ex n-ok qojtzqinte qib' kyuk'a txqantl. Ex nchi ajb'en q'oq qe tu'n tjqet qnab'il te jyol ttxolil jun mya' b'a'n nb'aj toj qchwinqlal, ikytzan k-elil qniky' qe ex kye **qwinaqil**.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://mediacion-transformativa.overblog.com/las-emociones-y-el-conflicto>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti'qetzan tna'lanjtz?

2. Tza'n nxi aq'unit jun tna'lanjtz?

3. Tza'n njaw anq'in q'oij qxol?

4. Ti'qu'n nkub' qb'isin qa no aqo at qnab'il ti'j t-xilen jun il ?

K'loj yol

tna'lanjtz	taq'unanjtz	q'oij	tchewil	tnab'il	qxob'il
b'a'ntla	xim	xnaq'tzb'il	b'a'nb'il	jilj	qwinaqil

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Tna'lanjtz: _____
2. Taq'unanjtz: _____
3. Tchewil: _____
4. Qxob'il: _____
5. B'a'nb'il: _____

Ttxolil yol

Ttz'ib'ajtz ipyol kyuk'il techlal amb'il: **O, N, Oje, K, Ok, Ma, taq/toq. B'a'n, taj**

Ttz'ab'il yol: **tla mo lo,**

Tnejil aq'until

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit ttz'ib'anjtz ipol tuk'il techal amb'il ex qe txqan ttz'ab'il yol. Ka'yinxa kyi'j yek'b'il.

May'lo t-xi woyina jun tchaqb'ila qa ma t-xiya wuk' ila

0. **Maytla** chinka tuk'ila _____ at amb'il wi'ja.
 1. _____ tu'n _____ ka'yilte ntzikya toj jaq'anil.
 2. _____ chin aq'unana
 3. _____ tu'n waq'unana.

Tkab'in Aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit qe yol ex techlal amb'il, xjal ex tumel ttz'ib'anjtz ipyol tu'n tten tnab'il puqyol.

Xi, -- chi b'a'ntla, b'inchil

Tza'n tna'lanjtz ikyx _____ qnab'lin ex ikyx _____ iwle xjal qu'n, noq qaj tu'n _____ qyolil kyi'j, _____ tu'n tok qka'yin qi'jx tu'ntzan tel qniky' te, qu'n ate' xim nchi _____ mya' b'a'n qi'jx.

Toxin Aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

B'a'ntla, xim: B'antla tu'n qximin ti'j taq'unanjtz qna'lanjtz.

0. Taq'unanjtz, tna'lanjtz: _____
1. Tchewil, qxob'il: _____
2. B'a'nb'il, qwinaqil: _____
3. Xnaq'tzb'il, tnab'il : _____
4. Jilj, xim: _____

XNAQ'WI' 24 QE TNA'LANJTZ EX Q'OJ

**Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil
xnaq'wi'**

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

U'jinxa jun xpich'o jtzqib'il u'jb'itz ex twiqel yoltz'ib'an: Ch'iky'b'il u'jb'itz, Tqanil u'jb'itz. Q'uma'b'il ti' kyxilen

Tqanil: u'jinxa puqyol.

Tza'n nxi qaqq'unan tna'lanjtz?
Aqe tza'n taq'unanjtz tna'lanjtz nq'onte q'oj qxol.
Me kyxol q'oj ate' tna'lanjtz:

- Noq atl q'oj toj tnab'ila
- A q'oj nimxix n-ok ttajk'in tzalajb'il toj qchwinqlal;
- A ntta'nte qxmlal ikytzan kb'ajil toj qchwinqlal;
- Qa mya' ojtzqi'n qib' mya' b'a'n ta'ya qxmlal mo qxim.

Tza'n tna'lanjtz qxmlal ikytzan kb'ajil qb'inchin, noq b'i'n tu'n tnab'ila ti' kxel tb'inchina.

Atzan tchewil ntta'n jun winaq kywitzjo txqantl xjal, toj tnab'il ta'ya ex ikyjo n-ok te mya' b'a'n, mi'n nqo pon tij, noq nqo jaw lipinxi qa at jun q'oj qxol mo noq nkub' qayo'n noq taj tu'n mi' qo jyon q'oj. Qa ma tzaj qxob'il te q'oqin n-ul toj qnab'il qa qo "kamil mo qo k'wel" twitzjo juntl.

Tza'n tna'lanjtz ikyx nxi qnab'lin ex ikyx nchi iwle xjal qu'n, noq qaj tu'n qyolil kyi'j, b'a'ntla tu'n tok qka'yin qi'jx tu'ntzan tel qniky' te, qu'n ate' xim nchi b'inchin mya' b'a'n qi'jx.

Qa ma t-xi qq'o'nxix toklen ti'j ntta'n qxmilal tza'n nb'ant jun ti'chaq qi'j, tu'njo ikyo mi'n nchi ok qb'i'n txqantl, mya'kuj quk'il ta'ya tnab'il, mi'n n-ok qb'in tumel t-ximjo junatl ex mixt'i token toj qwitz ti'jjo nkub' t-ximin mo ntzaj tq'uma'n, ichaq mikxe tnab'iljo tza'n nxi qnab'lin.

Ajo xnaq'tzb'il tu'n ttx'ole tb'eyil q'oj ntq'o'n nim tqanil qa ajo mya' b'a'n n-iky' toj qchwinqlal atku nyek'in ti'j tb'eyil tb'anil b'a'nb'il qu'n: Mi'n nqo kyij jilj, n-onin ti'j qajb'il ex te jyol ak'aj xim, atzan tllok'iljo tu'n qtx'ixpen qib' ex qe txqantl xjal, ex n-ok qoqtzqinte qib' kyuk'a txqantl. Ex nchi ajb'en q'oj qe tu'n tjqet qnab'il te jyol ttxolil jun mya' b'a'n nb'aj toj qchwinqlal, ikytzan k-elil qniky' qe ex kye qwinaqil.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://mediacion-transformativa.overblog.com/las-emociones-y-el-conflicto>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'tzan jun xpich'ojtzqib'il u'jb'itz.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tz'ib'tqanil ti'j jun il tzaj me b'e'x jyet tumel tu'n tel naj me jotxqex i kamen. Tu'n tten: b'ixnaq'tz, jaqb'il tqanil, tqanil (kab' puqyol) ex twi' yol.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

Xnaq'wi' 21-24

1. K'loj yol

Tqanil: zt'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

k'äxjel	pwaq	syapin	tzqib'xim
qna'lanjtz	tchewil	qxob'il	jilj

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit qe yol: **qu'n, taj**. Ka'yinxal ti'j yek'b'il.

Taj tu'n t-xi'ya ka'yil tchmana qu'n ma tzyet tu'n yab'il

1. **Taqjtaq** tu'n t-xi'ya ka'yil tchmana _____ otaq tzyet tu'n yab'il
2. Noq ti'chaq _____ tu'n tb'antjo qk'waj, noq o'kx _____ ka'yin tilb'ilaljo k'aäjil. Noq ti'j tilb'ilal _____ qe kyk'u'j n'uukxjal _____ aq'unan toj, antza tok tipumal ex jun nim t-xilen toj kychwinqal me'x xjal.

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit qe yol ex techlal amb'il, xjal ex tumel ttz'ib'anjtz ipyol tu'n tten tnab'il puqyol

Xi	chi	b'a'ntla	b'inchil
-----------	------------	-----------------	-----------------

Tza'n tna'lanjtz ikyx _____ qnab'lin ex ikyx _____ iwle xjal qu'n, noq qaj tu'n _____ qyolil kyi'j, _____ tu'n tok qka'yin qi'jx tu'ntzan tel qniky' te, qu'n ate' xim nchi _____ mya' b'a'n qi'jx.

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jixa jun tqanil kyi'j xjal nim ma chi jaw. Tu'n tel tniky'tzajil ttxolil ttz'ib'anjtz puqyol ex qe tnab'il. Ximina ti'j puqyol

Tej s-ok Jack Welch te q'il twitz aq'untl te *General Electric* nimtaq tumel t-xim: Tu'n tten te tnejil mo te tkab'in toj jun k'a\xjel. Atza'n tumel xim lu' noqtaq tu'n tjet mo tkamit pwaq. Qe syapin, pwaq, xob'il yol, k'uxb'il te tz'aqsb'il sis ex noq ti'chaq n-oken kyu'n ajq'anil aqetzan junjun temb'il ja' n-aq'unan.

Qe nim nuk'xjal twitz tx'otx', aqe nchi xnaq'tzan kyoj jaxnaq'tzb'il te k'a\xjil, nkymujb'en kyxim ti'j jun tb'anil b'e tza'n tu'n kyjaw. Jun tb'anil tumel mikxe tza'n kye txqantl: aku ch'intl twi' kyk'a\xjil. Nchi onin kyib', jun paqx njyet k'a\xjil kyu'n ex a at token te junjun ajloq'il. Jotx tb'anil nkub' kyb'inchin noq tu'n kykyi'j toj b'a'n kywitz ajloq'il.

Me mya' noq tu'n tten jun tb'anil xim mo ja' tu'n tkub' ten k'a\xjel. Taj tu'n tiky'x tuna jotx amb'il qu'n ila' tx'ixpb'il n-ul kanin. Ikytzan xch'iy *General Electric* jun nuk'xjal ma tz'iky'x tu'n. Atza'n tzqib'xim lu' n-oken tu'n *Toyota* "Ma chi jaw noq tu'n tumel kyxim".

Atza'n jun tilb'ilal nim t-xilen tza'n jun yol. Jte' twi' *Coca-Cola?* A twi' tilb'ilal tk'a\xjil. Mya' toj nb'inchanjtz k'a\xjil, qe xkotzon, ex ti'chaq n-okin tu'n tb'antjo qk'waj, noq o'kx n-ok ka'yin tilb'ilaljo k'a\xjil. Noq ti'j tilb'ilal n-ok qe kyk'u'j n'ukxjal nchi aq'unin toj, antza tok tipumal ex jun nim t-xilen toj kychwinqal me'x xjal.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.consultoras.org/noticias-sector1/grandes-negocios-son-fruto-pequenas-ideas>

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: Tz'ib'inkub'a jun tz'ib'tqanil ti'j jun il tzaj me b'e'x jyet tumel tu'n tel naj me jotxqex i kamin. Tu'n tten: b'ixnaq'tz, jaqb'il tqanil, tqanil (kab' puqyol) ex twi' yol.

**TKYAJIN TNEJ
TXUTZQIB' EX QNANA TX'OTX'
XNAQ'WI' 25 TXUTZQIB'**

Autor: E. Gallegos

Ti'tzan ntq'o'n txutzqib' toj na'b'il?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Aju txutzqib' toj na'b'il exju nkyij tq'o'n kyxol ch'uq xjal

Atza'n ntzaj tyek'in **na'b'il** te qe awo xjalqo qa **mikxe** tumel qchwinqlal tza'n kye txkup ex jni' k'ul, chitzan qa jun xjal o xnaq'tzan tu'n tjeyet tumel tza'n tu'n tanq'in. Atza'n aj tkub' tb'inchan jun **ti'chaq** twitz tx'otx' nxi **tx'ix'pin** jni' at tt xlaj ex tumel tchwinqlal. Tu'n aq'untl, tuk'il tmojb'il **txutzqib'** ex tb'inchanjtz, q'anancha'l xix tumel tchwinquel ch'uq xjal. Qa miti' aq'untl ex txutzqib' mlay b'ant tu'n kyjaw xjal, jni' **kyb'inchb'il**, xnaq'tzb'il ex kyanq'ib'il.

Me atza'n tej saj xkye tumel **xpich' ojtzqib'il** mya'la tipumaljo nb'inchajtz tza'nku ja'lo. Aqe' nim **tzqib'inchb'en** ojtxi kyb'antle ma chi b'ant kyu'n xjal me mirxti' i xnq'tzan kyib' ex mya' kyb'inchb'en ajxpich' ojtzqib'il mo ma'ytsla chi ten kyoj jaxnaq'tzb'il te xim ex tb'inchajtz. A q'aq', awab'il, kyik'leb'il, a se'w, b'inchil kxb'il, kanow, ma chi b'ant ex antza ok ka'yit ex xch'iy tumel ojtzqib'il ex tyolanjtz.

Tu'ndo ikyjo b'e'x i ok q'uqb'in jni' xim te **wiq xpich' ojtzq'ib'il** kyoj **jaxnaq'tzb'il** ex **majaxnaq'tzb'il**, iktzan xpa'yit tumel aq'untl kyxol ajximil ex ajb'inchil, kyxol n-okin kynab'il ex qe n-ajb'in kyq'ab'. Atza'n **pa'b'il** lu' nim tajb'en tej saj xkye, me atza'n ja'lo mi'n **nqiyb'anjtz** tu'n **qxipich'in** ti'j txutzqib' ex tu'n t-xi qxikyb'an jun xpich'b'il qu'n qjunalx tu'n at jun xim ti'j pwaq.

Ja'lo toj tb'eyil qchwinqlal mlay b'ant qten mo qanq'in qa mixti' txutzqib' ex tb'inchajtz noq ti'chaq ex nim k-ajb'il toj amb'il tzul kanin.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://cienciaconelpueblo.org/blog/la-ciencia-en-la-historia-y-su-impacto-en-la-sociedad/>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti' n-xi tb'inchan txutzqib' toj na'b'il?

2. Ti' nkyij tq'o'n nab'il kye ch'uq xjal?

3. Tza'n tumel qchwinqlal tzan kye txkup mo k'ul?

4. Ti'qu'n kub' pa'n tumel aq'untl ja'lo?

K'loj yol

xpich' ojtzqib'il	tzqib'inchb'en	wiq xpich' ojtzq'ib'il	jaxnaq'tzb'il
majaxnaq'tzb'il	pa'b'il	nqiyb'anjtz	qxpich'in

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Xpich' ojtzqib'il: _____
2. Tzqib'inchb'en: _____
3. Pa'b'il : _____
4. Majaxnaq'tzb'il: _____
5. Wiq xpich' ojtzq'ib'il: _____

Ttxolil yol

Tajb'en techlal amb'il **oje** moqa **o**.

Ttz'ab'il yol: **taq/toq, la, otaq**

Tnejil aq'until

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit tumel ipyol ex techlal ojtxi amb'il. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

O_____ chin yolina tuk'il mo _____ oje _____ chin yolina tuk'il.

0. _____ txi k'ayil.
1. _____ qojtzqinte.
2. _____ chin xe'la xnaq'tz'il wib'a.
3. _____ b'aj npa'na tej sul.
4. _____ kxel nq'ona qa ma tzaj tqanin weya.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit techlal amb'il mo qa jun upyol te ojtxi tu'n tten tnab'il puqyol.

tyek'in na'b'il te qe awo xjalqo qa mikxe tumel qchwinqlal tza'n kye txkup ex jni' k'ul, chitzan qa jun xjal xnaq'tzan tu'n tjeyet tumel tza'n tu'n tanq'in. Atza'n aj tkub' tb'inchan jun ti'chaq twitz tx'otx' ttx'ix'pin jni' at ttxlaj ex tumel tchwinqlal. Tu'n aq'untl tuk'il tmojb'il txutzqib' ex tb'inchanjtz, q'ancha'lxix tumel tchwinqel ch'uq xjal. Qa miti' aq'untl ex txutzqib' mlay b'ant tu'n kyjaw xjal, jni' kub' kyb'inchin, xnaq'tzan toj kyanq'ib'il.

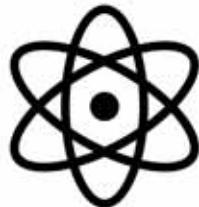
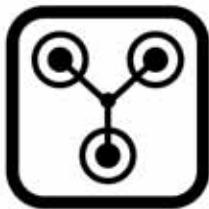
Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxia ti'j yek'b'il.

Tzqib'inchb'en, majaxnaq'tzb'il: Nim tzqib'inchb'en ma b'aj xpich'it kyoj majaxnaq'tzb'il tza'n jun txilyolb'il

0. Xpich' ojtzqib'il, pa'b'il: _____
1. Tzqib'inchb'en, jaxnaq'tzb'il: _____
2. Majaxnaq'tzb'il, nqiyb'anjtz: _____
3. Wiq xpich' ojtzq'ib'il, pa'b'il: _____
4. Jaxnaq'tzb'il, qxpich'in: _____

XNAQ'WI' 26 TXUTZQIB' TOJ NA'B'IL

**Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j
tnejil xnaq'wi'**

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

Tz'u'jina jun puqyol ex tu'n tel tniky'a ti'j tnab'il puqyol ex ti'tzan t-xim ajb'inchel.

Tqanil: u'jinxa puqyol

Atza'n ntzaj tyek'in na'b'il te qe awo xjalqo qa mikxe tumel qchwinqlal tza'n kye txkup ex jni' k'ul, chitzan qa jun xjal o xnaq'tzan tu'n tjeyet tumel tza'n tu'n tanq'in. Atza'n aj tkub' tb'inchan jun ti'chaq twitz tx'otx' nxi ttx'ix'pin jni' at ttxlaj ex tumel tchwinqlal. Tu'n aq'untl, tuk'il tmojb'il txutzqib' ex tb'inchanjtz, q'ancha'lxix tumel tchwinquel ch'uq xjal. Qa miti' aq'untl ex txutzqib' mlay b'ant tu'n kyjaw xjal, jni' kyb'inchb'il, xnaq'tzb'il ex kyanq'ib'il.

Me atza'n tej saj xkye tumel xpich' ojtzqib'il mya'la tipumaljo nb'inchajtz tza'nku ja'lo. Aqe' nim tzqib'inchb'en ojtxi kyb'antle ma chi b'ant kyu'n xjal me mirxti' i xnq'tzan kyib' ex mya' kyb'inchb'en ajxpich' ojtzqib'il mo ma'ytsa chi ten kyoj jaxnaq'tzb'il te xim ex tb'inchajtz. A q'aq', awab'il, kyik'leb'il, a se'w, b'inchil kxb'il, kanow, ma chi b'ant ex antza ok ka'yit ex xch'iy tumel ojtzqib'il ex tyolanjtz.

Tu'ndo ikyjo b'e'x i ok q'uqb'in jni' xim te wiq xpich' ojtzq'ib'il kyoj jaxnaq'tzb'il ex ma-jaxnaq'tzb'il, iktzan xpa'yit tumel aq'untl kyxol ajximil ex ajb'inchil, kyxol n-okin kynab'il ex qe n-ajb'in kyq'ab'. Atza'n pa'b'il lu' nim tajb'en tej saj xkye, me atza'n ja'lo mi'n nqiyb'anjtz tu'n qxpich'in ti'j txutzqib' ex tu'n t-xi qxikyb'an jun xpich'b'il qu'n qjunalx tu'n at jun xim ti'j pwaq.

Ja'lo toj tb'eyil qchwinqlal mlay b'ant qten mo qanq'in qa mixti' txutzqib' ex tb'inchajtz noq ti'chaq ex nim k-ajb'il toj amb'il tzul kanin.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://cienciaconelpueblo.org/blog/la-ciencia-en-la-historia-y-su-impacto-en-la-sociedad/>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j tajb'en txutzqib' toj na'b'ill.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil u'jtqanil ti'j jun il ma tziky' toj jun tanam tu'n nim nqo iky' ti'j txutzqib'. Tu'n tten: b'ixnaq'tz, tqanil (jotx tqanil nim tajb'en mo noq ch'in) twitzxixjo tqanil: Twitzx jni' nb'aj ex at tikit'lin.

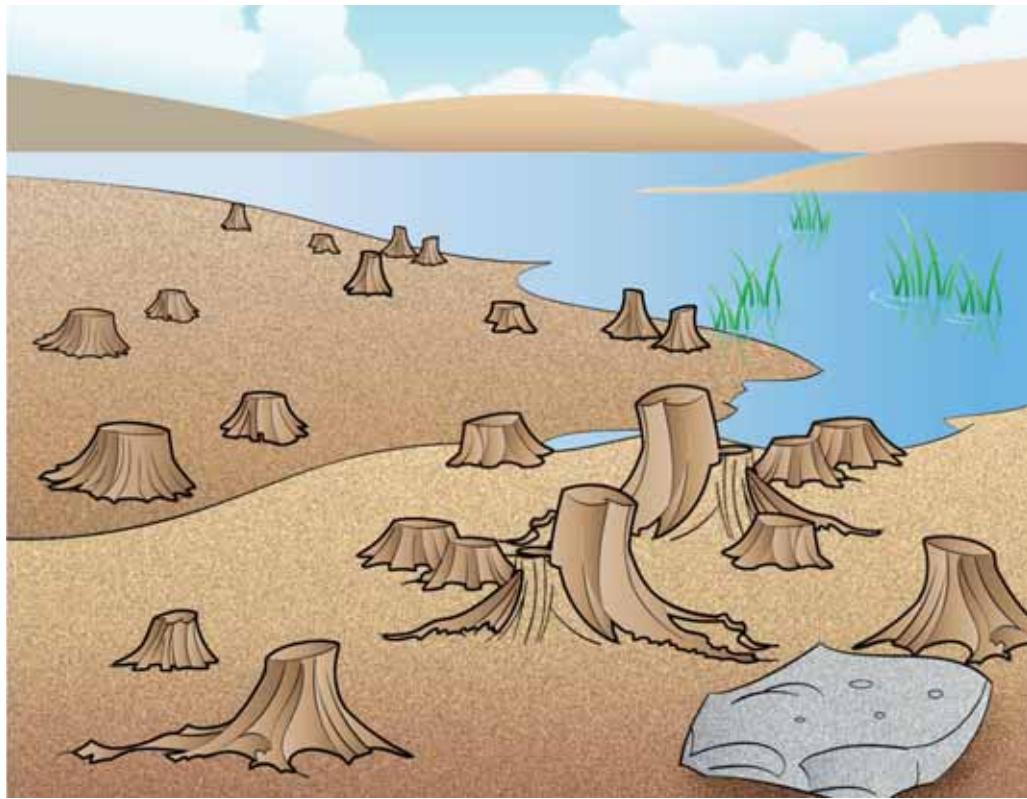
Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 27 TENB'IL KYIMNE

Ti'qetzan tenb'il kyimne toj malana'?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz.

Ti'qetzan tenb'il kyimne ate' toj malana'

Jun **b'ixnaq'tz** nim nkub' yolin ja'lo atza'n txqan **syapin** at kyoj malana'. Nimx q'inb'il **junk'al iqin** syapin tz'is npon kyoj **malana'** junjun ab'q'i, ntq'o'n jun nim il ti'j kychwinqal **plow txkup**. Me tjaq'xi a', at juntl nim il nb'aj ja' nchi najan txkup plow:
Tenb'il kyimne

Aju tenb'il kyimne atza'n ch'ima mixti' chwinqlal toj, jun nim twitz a' mixti' **xewb'il** toj. Nxi q'umayit qa kyimne qu'n noqx junjun txkup ja'ku chi anq'in toj. Ch'ima jotx txkup tza'n nchi pon antza b'e'x nchi **jiq'b'in** ex nchi kyim.

Me ti'qu'n atjo tenb'il kyimne?

Atza'n **ttx'ixpaj amb'il**, tu'n tpaj jni' nb'ant qu'n awo xjalqo, antza ntzaj xkye kyoj nim a' tza'nku kyoj **najab'**, plow mo malana'. Mixti'xix xewb'il at kyoj maq'maj a', qa ma jaw maq'texix tib'aj a' toj plow, tz'uñ tu'n tkanin xewb'il t-xe malana'.

Tza'n n-ok q'o'n **amaq' tz'is** kyij **awal** mlaj atku junjun maj nxi tiqin nima' toj plow, me aj tpon b'e'x njaw ch'iy txqan k'ul tjaq' a', aj kykyimjo nim k'ul nim xewb'il nxi kyjk'u'n.

Qe tb'anil tumel

"Mi' tu'n t-xi qtx'ixpaj amb'il, mi' tu'n tjaw maq'te twitz tx'otx' ex nkub' kyximin junjun ajxpich'il qa ja'ku b'ant tka'yit kyja txku' tjaq' a' mo tu'n mi'n tu'n tjolajtz junjun txkup ja' at nim xewb'il tjaq' a'.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.bbc.com/mundo/noticias-42579467>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel.

1. Ti'qetzan tenb'il kyimne toj malana'?

2. Ti'tzan wiq tz'is npon kanin kyoj malana'?

3. Ti' nchi b'ajte txkup qa ma chi pon toj tenb'il kyimne?

4. Ti'tzan jun tumel tza'n tu'n kyjaw naj tenb'il kyimne?

K'loj yol

b'ixnaq'tz	syapin	junk'al iqin	malana'	plow txkup	tenb'il kyimne
jiq'b'in	xewb'il	txx'ixpaj amb'il	najab'	amaq' tz'is	awal

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Junk'al iqin: _____
2. Ttx'ixpaj amb'il: _____
3. Jiq'b'il: _____
4. B'ixnaqitz: _____
5. Tenb'il kyimne: _____

Ttxolilyol

Tu'n token nim wiq techlal amb'il tuk'il yol: **Me, ikyjo, ch'imma jotx, nim, kab'majin, kyajmajin, qa**

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun yol tu'n tten tnab'il jun txolyol. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Me tu'n ikyjo b'e'x xi ximit jun tb'anil tumel.

1. Nim tajb'en txkup toj kychwinqal txkup me _____ k'wel naj qa mi chi ok qka'yin.
2. _____ xjal nxi kyxo' tz'is
3. _____ nxi nq'uma'na ja'lo tu'n t-xi t-ximina kyi'j tchwinqel plow txkup.
4. Tej _____ b'e'x pon toj wanima kyi'j chwinqal twitz tx'otx'.
5. Nim kyajb'en kymojb'il plow txkup _____ taq tu'n mi' t-xo qxo'n tz'is kyoj malana'.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit qe k'loj yol tu'n tten tnab'il puqyol.

Qa, me, txqan, ch'ima, qa

Jun b'ixnaq'tz nim nkub' yolin ja'lo atza'n _____ syapin at kyoj malana'. Nimx q'inq'il junk'al iqin syapin tz'is npon kyoj malana' junjun ab'q'i, ntq'o'n jun nim il ti'j kychwinqlal plow txkup. _____ tjaq'xi a', at juntl nim il nb'aj ja' nchi najan txkup plow atza'n tenb'il kyimne_____ chi k'wel naj txk'up _____ mi'n kub' ximit jun tumel.

Aju tenb'il kyimne atza'n ch'ima mixti' chwinqlal toj, jun nim twitz a' mixti' xewb'il toj. Nxi q'umayit _____ kyimne qu'n noqx junjun txkup ja'ku chi anq'in toj. Ch'ima jotx txkup tza'n nchi pon antza b'e'x nchi jiq'b'in ex nchi kyim.

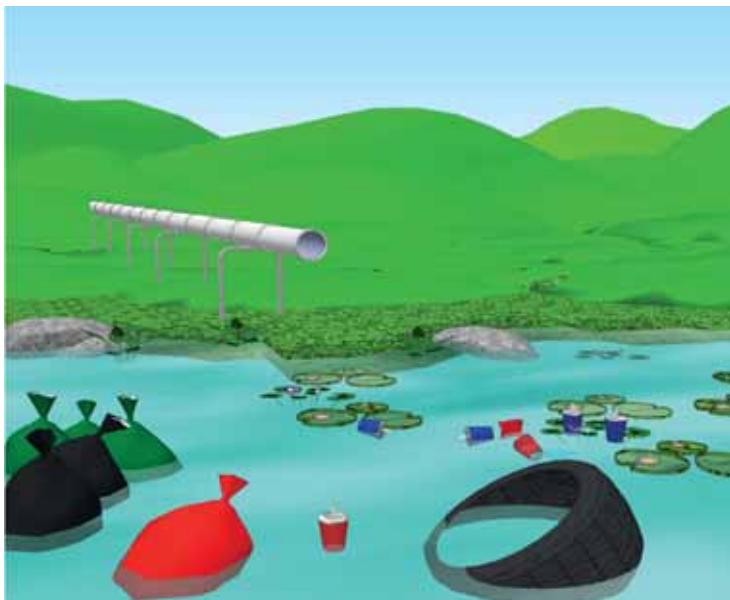
Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxia ti'j yek'b'il.

B'ixnaq'tz, syapin: Jun qb'ixnaq'tz toj majaxnaq'tzb'il tu'n qyolin ti'j token syapin _____

0. Junk'al iqin, syapin: _____
1. Malana', amaq' tz'is: _____
2. Tenb'il kyimne, malana': _____
3. Awal, amaq' tz'is: _____
4. Jiq'b'in, xewb'il: _____

XNAQ'WI' 28 IL KYOJ TENB'IL KYIMNE

**Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil
xnaq'wi'**

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

Tniky'tzajil tiqu'n ex ti' kb'ajil

Tqanil: u'jinxa puqyol

Jun b'ixnaqitz nim nkub' yolin ja'lo atza'n txqan syapin at kyoj malana'. Nimx q'inp'il junk'al iqin syapin tz'is npon kyoj malana' junjun ab'q'i, ntq'o'n jun nim il ti'j kychwinqlal plow txkup. Me tjaq'xi a', at junatl nim il nb'aj ja' nchi najan txkup plow: Tenb'il kyimne Aju tenb'il kyimne atza'n ch'ima mixti' chwinqlal toj, jun nim twitz a' mixti' xewb'il toj. Nxi q'umayit qa kyimne qu'n noqx junjun txkup ja'ku chi anq'in toj. Ch'ima jotx txkup tza'n nchi pon antza b'e'x nchi jiq'b'in ex nchi kyim.

Me ti'qu'n atjo tenb'il kyimne?

Atza'n ttx'ixpaj amb'il, tu'n tpaj jni' nb'ant qu'n awo xjalqo, antza ntzaj xkye kyoj nim a' tza'nku kyoj najab', plow mo malana'. Mixti'xix xewb'il at kyoj maq'maj a', qa ma jaw maq'texix tib'aj a' toj plow, tz'uñ tu'n tkanin xewb'il t-xe malana'.

Tza'n n-ok q'o'n amaq' tz'is kyij awal mlaj atku junjun maj nxi tiqin nima' toj plow, me aj tpon b'e'x njaw ch'iy txqan k'ul tjaq' a', aj kykyimjo nim k'ul nim xewb'il nxi kyjk'u'n.

Qe tb'anil tumel

"Mi' tu'n t-xi qtx'ixpaj amb'il, mi' tu'n tjaw maq'te twitz tx'otx' ex nkub' kyximin junjun ajxpich'il qa ja'ku b'ant tka'yit kyja txku' tjaq' a' mo tu'n mi'n tu'n tjolajtz junjun txkup ja' at nim xewb'il tjaq' a'.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.bbc.com/mundo/noticias-42579467>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j kychwinqlal plow txkup.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tz'ib'tqanil tu'n tq'ona jwe' tumel tu'n kykub' naj tenb'il kyimne kyoj malana'

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

Xnaq'wi' 25-28

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

nqiyb'anjtz	pa'b'il	xpich' ojtzqib'il	majaxnaq'tzb'il
b'ixnaq'tz	junk'al iqin	najab'	xewb'il

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil. tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit techlal amb'il oje/o, ok, taq ex tumel ttz'ib'anjtz ipyol.

1. _____ txi k'ayil.
2. _____ qojtzqinte.
3. _____ chin xe'la xnaq'tz'il wib'a.
4. _____ b'aj npa'na tej sul.
5. _____ kxel nq'ona qa ma tzaj tqanin weya.

Tqanil: tz'ib'inkub'a k'loj yol tib'aj sqit tu'n tten tnab'il puqyol.

qa	me	txqan	ch'imá	qa
Jun b'ixnaq'tz nim nkub' yolin ja'lo atza'n _____ syapin at kyoj malana'. Nimx q'inb'il junk'al iqin syapin tz'is npon kyoj malana' junjun ab'q'i, ntq'o'n jun nim il ti'j kychwinqal plow txkup. _____ tjaq'xi a', at juntl nim il nb'aj ja' nchi najan txkup plow atza'n tenb'il kyimne _____ chi k'wel naj txk'up _____ mi'n kub' ximit jun tumel.				

Aju tenb'il kyimne atza'n ch'ima mixti' chwinqlal toj, jun nim twitz a' mixti' xewb'il toj. Nxi q'umayit _____ kyimne qu'n noqx junjun txkup ja'ku chi anq'in toj. Ch'ima jotx txkup tza'n nchi pon antza b'e'x nchi jiq'b'in ex nchi kyim.

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa tqanil ex tu'n tel tniky'tzajil tiqu'n ex ti' kb'ajil tza'n ntq'uma'n puqyol.

Jun b'ixnaqitz nim nkub' yolin ja'lo atza'n txqan syapin at kyoj malana'. Nimx q'ib'il junk'al iqin syapin tz'is npon kyoj malana' junjun ab'q'i, ntq'o'n jun nim il ti'j kychwinql plow txkup. Me tjaq'xi a', at juntl nim il nb'aj ja' nchi najan txkup plow: Tenb'il kyimne

Aju tenb'il kyimne atza'n ch'ima mixti' chwinqlal toj, jun nim twitz a' mixti' xewb'il toj. Nxi q'umayit qa kyimne qu'n noqx junjun txkup ja'ku chi anq'in toj. Ch'ima jotx txkup tza'n nchi pon antza b'e'x nchi jiq'b'in ex nchi kyim.

Me ti'qu'n atjo tenb'il kyimne?

Atza'n ttx'ixpaj amb'il, tu'n tpaj jni' nb'ant qu'n awo xjalqo, antza ntzaj xkye kyoj nim a' tza'nku kyoj najab', plow mo malana'. Mixti'xix xewb'il at kyoj maq'maj a', qa ma jaw maq'texix tib'aj a' toj plow, tz'uñ tu'n tkanin xewb'il t-xe malana'.

Tza'n n-ok q'o'n amaq' tz'is kyij awal mlaj atku junjun maj nxi tiqin nima' toj plow, me aj tpon b'e'x njaw ch'iy txqan k'ul tjaq' a', aj kykyimjo nim k'ul nim xewb'il nxi kyjk'u'n.

Qe tb'anil tumel

"Mi' tu'n t-xi qtx'ixpaj amb'il, mi' tu'n tjaw maq'te twitz tx'otx' ex nkub' kyximin junjun ajxpich'il qa ja'ku b'ant tka'yit kyja txku' tjaq' a' mo tu'n mi'n tu'n tjalajtz junjun txkup ja' at nim xewb'il tjaq' a'.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.bbc.com/mundo/noticias-42579467>

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tz'ib'tqanil tu'n tq'ona jwe' tumel tu'n kykub' naj tenb'il kyimne kyoj malana'

Tqanil: Tz'ib'inkub'a jun tqanil u'jtqanil ti'j jun il ma tziky' toj jun tanam tu'n nim nqo iky' ti'j txutzqib'. Tu'n tten: b'ixnaq'tz, tqanil (jotx tqanil nim tajb'en mo noq ch'in) twitzxixjo tqanil: Twitzx jni' nb'aj ex at tiky'lin.

Tqanil ti'j il tu'n tz'ilal

Aju tz'ilal jun il te kychwinnqal xjal qu'n b'e'x ntzaj anq'in jni' yab'il ex tz'ixpb'il. Tun nim tz'ilal at kyoj tnam nim xjal nchi kanin toj jaq'anil tuk'il yab'il ti'j kyanme ex ti'j kychos. Chitzan Nukxjal Twitz Tx'otx' ti'j Chwinqal (OMS) nim xjal nkyim tu'n tz'ilal twitz tx'otx. Chitzan qa aju tz'ilsin toj kyq'iq' ex toj a' atzan jun nimxix il te qchwinqal.

Antza ntzaj xkyeyi yab'il ti'j tx'ixpb'il twitz tx'otx' tu'ntzan nim il ntzaj toj qchwinqal. Tu'n nim noq ti'chaq nkub' patin ex txqan tz'ilsin at, nchi kyim kab'q'inq'il oxk'laj jwe-lajq'o' xjal na'mxtaq kytijin junjun ab'q'i. Nim ch'intl tza'n nchi kyim kyu'n *SIDA* es *malaria* junx. At junjun ajxpich'il n-ok kyq'o'n te tpaj tz'ilal jni' yab'il tza'n at yab'il toj kychiky'el xjal. Atza'n chiky'b'ilte ntzaj kyq'uma'n qa nchi ok taq'li xjal ti'j *bifenilos* jun wiq tz'is n-el ti'j b'inchil tqan tzaj, mo ayi nchi el ti'j syapin. Chiqetzan ajxpich'il aqe tz'ilsin lu' nchi b'inchin il tu'n mi' nten ex nch'iy *insulina*.

Ate' junjun yab'il ntqo'n tzilal toj kyq'iq' tza'n nxi mal qchos, tcho'n wi'baj, ex sjo'l. Ex ate' txqantl yab'il tza'n n-etz nim kyaq qi'j, nxi mal qxk'a, ex tza'n nim tcho'n jotx qxmi-lal. Toj kyq'iq' at nim tz'ilal tzaku'tla *PM2.5* jun sib' n-etz kyoj xkotzon mo kxolatz atza'n lu' nim yab'il ntzaj anq'in toj qchky'el.

Chitzin qa kyoj matij tanam at nim il nb'aj tu'n tz'ilsin toj kyq'iq'. Me mikxe, qu'n at jun kyajk'al toj k'al xjal nkyim jotx twitz tx'otx' kyoj tanam me noq kyoj tanam ja' at nim yajb'il. Kyojjo kojb'il ja' at nim yajb'il n-oken tqan tzaj kyu'n aj nim ntz'ilsin, tza'nku sb'aq, ttxa' txkup mo tz'is ex tza'n n-oken si te b'inchil wab'aj mo noq tu'n tmaq'te toj kyja.

Ex atx txqantl wiq tz'ilal. Tz'ilal tu'n tq'an q'ij nqo jaw syutin tu'n, ntzaj xab'il mo b'e'x n-el tz'aq tsmal qwi' expa qa q'aynaq. Tz'ilal tu'n tq'ajq'ojil ti'chaq nimx nlu'lin ntzaj qi'j ex ntx'ixpet tumel qxim. Ex ntzaj cho'nwib'aj, mya' nim qwatl, ex ntzaj ti'j qanme. Nimx xjal twitz tx'otz mixti' tk'wa che'w. At nim yab'il toj a' qa mya' xtilin twitz a', at yab'il b'e'x ntzaj kyimin tu'n. Aju tz'ilal toj a' mo tza'n mixtixi a', nchi kux ten nim txkup toj q'i'n jun yab'il *malaria* tb'i tu'n mixti'xix kywa.. Chitzan *ONU* qa junjun ab'q'i nchi kyim junlajk'laj jwe'ch'uy k'wal tu'n at yab'il toj a'. Ajo tz'ilil mya' noq toj qchwinqlal nb'iyin, ikyxjo kyi'j txkup ex k'ul.

Tqanil: u'jinxa junjun xjel ex tzaq'b'inxa tza'n ma b'aj tb'ina.

1. Tz'ib'inkub'a kya'j wiq tz'ilal
2. Tz'ib'inkub'a kab' puqyol tu'n t-xi chiky'b'it ajo tx'ixpb'il twitz tx'otx' ex ti' ntzaj toj qchwinqlal.
3. Ti yab'il ntzaj tu'n tq'ajq'ojil noq ti'chaq?
4. Ti'qu'n nim xjal nchi kyim twitz tx'otx'?
5. Chiky'b'intza qa at jun yab'il ti'ja tu'n tpaj tz'ilal twitz tx'otx'

XNAQ'WI' 29 TILIL TWITZ TX'OTX' MO TWITZ KYA'J

Ti' t-xilen tilil twitz tx'otx' mo twitz kya'j?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz.

Tza'n tu'n taq'unanjtz jni' tiilil twitz tx'otx' ex twitz kya'j tu'n kyten tb'anil kojb'il

Ntzaj junjun **tilil** twitz tx'otx' ex kya'j kyaqil amb'il toj qchwinqlal toj **ch'ima** kyaqil twitz tx'otx'. Junjun ab'q'i ntzaj junq'o' kab'k'al mo kab'q'o' tilil twitz tx'otx' mo twitz kya'j, at junjun **nuch** ex at junjuntl majx nkanin kyoj txqan nim tanam kyi'j xjal. Chitzan *Informe Mundial sobre Desastres 2010*, noq tojjo ab'q'i lu' nim ch'intl te kyajlaw jwe'laj q'inb'il xjal at tilil tx'otx' mo kya'j iky' toj kychwinqal ex ch'ima junk'laj wuqlaj ch'uy lajq'o' xjal **kyim**.

Kyoj ab'q'i ma chi iky' nim ttx'ixpaj amb'il ma ch'iy ex at junjun il ma jaw anq'in tu'n ttx'ipaj amb'il. Nim jb'al ntzaj ex nim q'ijil nkub' ten tu'n ma tz'el oq' che'w, nim ma ja-pin ch'iy twitz a' toj plow ex noq ti'chaq txqantl noq mi'n n-el qniky' te. Nim il ntzaj kyoj kojb'il ja'lo, jun il mixti'taq n-iky' toj kychwinqal. Tu'n taq'un xjal nb'ant tza'nku **ttx'emanjtz** pintze mo nim tx'otx' tk'u'j witz n-ajb'en te **awab'il**, tu'ndo lu' nim ntx'ixpaj twitz tx'otx' ex njaw **pune** nim a' mo n-el **qutxj** nim tx'otx'.

Tu'n mi' tzaj txqan tilil twitz tx'otx' taj tu'n t-xi aq'unit nim aq'until tu'n tten qkojb'il toj tb'anil.

Jun tb'anil aq'until taj:

- Tu'n t-xi aq'unit junjun aq'until tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx' mya' noq ti'chaq tu'n tb'ant aj ttzaj il.
- Tu'n tel qniky', tu'n qxjelin ex tu'n qka'yin **jatumel** ate' il, tu'n qxnaq'tzan tu'n tel qniky' ti'qu'n ntzaj tilil twitz tx'otx' mo kya'j
- Tu'n tten xnaq'tzb'il toj kojb'il ti'j tb'anil, tu'n qmujb'in qxim ex tu'n qxpich'in ti'j t-xilen jun il.
- Tu'n tel qniky' tza'n tu'n mi' tziky' txqan il qxol, tu'n kyjaw b'inchit tb'anil ja, tu'n tten nim tumel tza'n tu'n qanq'in mo tu'n qka'yin kyi'j ja' at a' te qk'waj.
- B'a'nqox aj ttzaj tilil twitz tx'otx', tu'n tten mojb'il qxol jun **paqx**.

Tu'n Bob Hansford, Asesor de Manejo de Desastres de Tearfund

Iq'inktz toj tb'eyil lu https://learn.tearfund.org/esES/resources/publications/footsteps/footsteps_81-90/footsteps_88/managing_disaster_and_building_safer_communities/

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti' t-xilen tilil twitz tx'otx' mo twitz kya'j?

2. Ti'qu'n at tilil tx'otx' mo kya'j ntzaj qi'j?

3. Ti'tzan tu'n tkub' aq'unit tu'n mi' tzaj tili twitz tx'otx' mo kya'j?

4. Atpala xjal nchi kyim tu'n ntzaj tilil twitz tx'otx' mo kya'j?

K'loj yol

tilil	ch'ima	nuch	kyim	txx'emanjtz
awab'il	pune	qutxj	jatumel	paqx

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Tilil: _____
2. Awab'il: _____
3. Ch'ima: _____
4. Nuch: _____
5. Ttx'emanjtz: _____

Ttxolil yol

Tu'n kyoken wiq techalal amb'il kyoj txolyol.

Tnejil aq'unatl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit techlal amb'il tu'n tten tnab'il te jun tuyol mo txolyol. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Ma qo aq'unane ojtxi.

0. _____ chinxe,
1. _____ chin aja,
2. _____ chin wa'ne.
3. _____ inb'ixina
4. _____ kub' qpa'n qib'a.

Tkab'in Aq'unatl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit wiq techlal amb'il tu'n tten tnab'il puqyol.

Kyoj ab'q'i _____ chi iky' nim ttx'ixpaj amb'il, _____ ch'iy ex at junjun il _____ jaw anq'in tu'n ttx'ipaj amb'il. Nim jb'al _____ tzaj ex nim q'ijil _____ kub' ten tu'n _____ tz'el oq' che'w, nim ma japin ch'iy twitz a' toj plow ex noq ti'chaq txqantl

noq mi'n n-el qniky' te. Nim il _____tzaj kyoj kojb'il ja'lo, jun il mixti'taq n-iky' toj kychwinqal.

Toxin aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxal ti'j yek'b'il.

Awab'il, jatumel: Noq jatumel at awab'il mlaj ex ttzi plow.

1. Tilil, pune: _____
2. Nuch, awab'il: _____
3. Paqx, awab'il: _____
4. Qutxj, jatumel: _____
5. Paqx kyim: _____

XNAQ'WI' 30 QO KLON QIB' TE TILIL TWITZ TX'OTX'

MO TWITZ KYA'J

Fuente: CONRED

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j
tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzajtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'until

Tniky'tzajil ti'j ntq'uma'n u'jtqanil. Tniky'tzajil ti'qu'n ntzaj anq'in jni' yab'il.

Tqanil: u'jinxa puqyol

Ntzaj junjun tilil twitz tx'otx' ex kya'j kyaqil amb'il toj qchwinqlal toj ch'ima kyaqil twitz tx'otx'. Junjun ab'q'i ntzaj junq'o' kab'k'al mo kab'q'o' tilil twitz tx'otx' mo twitz kya'j, at junjun nuch ex at junjuntl majx nkanin kyoj txqan nim tanam kyi'j xjal. Chitzan *Informe Mundial sobre Desastres 2010*, noq tojjo ab'q'i lu' nim ch'intl te kyajlaw jwe'laj q'ib'il xjal at tilil tx'otx' mo kya'j iky' toj kychwinqlal ex ch'ima junk'laj wuqlaj ch'uy lajq'o' xjal kyim.

Kyoj ab'q'i ma chi iky' nim ttx'ixpaj amb'il ma ch'iy ex at junjun il ma jaw anq'in tu'n ttx'ipaj amb'il. Nim jb'al ntzaj ex nim q'ijil nkub' ten tu'n ma tz'el oq' che'w, nim ma jipin

ch'iy twitz a' toj plow ex noq ti'chaq txqantl noq mi'n n-el qniky' te. Nim il ntzaj kyoj kojb'il ja'lo, jun il mixti'taq n-iky' toj kychwinqal. Tu'n taq'un xjal nb'ant tza'nku ttx'emanjtz pintze mo nim tx'otx' tk'u'j witz n-ajb'en te awab'il, tu'njo lu' nim ntx'ixpaj twitz tx'otx' ex njaw pune nim a' mo n-el qutxj nim tx'otx'.

Tu'n mi' tzaj txqan tilil twitz tx'otx' taj tu'n t-xi aq'unit nim aq'untl tu'n tten qkojb'il toj tb'anil.

Jun tb'anil aq'untl taj:

- Tu'n t-xi aq'unit junjun aq'untl tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx' mya' noq ti'chaq tu'n tb'ant aj ttzaj il.
- Tu'n tel qniky', tu'n qxjelin ex tu'n qka'yin jatumel ate' il, tu'n qxnaq'tzan tu'n tel qniky' ti'qu'n ntzaj tilil twitz tx'otx' mo kya'j
- Tu'n tten xnaq'tzb'il toj kojb'il ti'j tb'anil, tu'n qmujb'in qxim ex tu'n qxpich'in ti'j t-xilen jun il.
- Tu'n tel qniky' tza'n tu'n mi' tziky' txqan il qxol, tu'n kyjaw b'inchit tb'anil ja, tu'n tten nim tumel tza'n tu'n qanq'in mo tu'n qka'yin kyi'j ja' at a' te qk'waj.
- B'a'nqox aj ttzaj tilil twitz tx'otx', tu'n tten mojb'il qxol jun paqx.

Tu'n Bob Hansford, *Asesor de Manejo de Desastres de Tearfund*

Iq'inktz toj tb'eyil lu https://learn.tearfund.org/es-ES/resources/publications/footsteps/footsteps_81-90/footsteps_88/managing_disaster_and_building_safer_communities/

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j tilil toj qchwinqal.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun ujtz'ib' kyi'j jni' il nb'aj tu'n tpaj n-el qutxj jun xaq to'j jun kojb'il: Tu'n tten b'ixnaq'tz, tb'i kojb'il, amb'il, wiq il, at xjal kyim mo ti' i b'ajte noq ti'chaq. Tu'n tmeltz'it u'jtz'ib' toj tyol mos.

Tqanil: tu'n tkub' b'inchit jun tilb'ilal tqanil tu'n mixti' qo b'ajtil qa ma tzaj jun il.

Tjwe'yin aq'until (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'uná

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 31 QE TWIQEL TQAN TZAJ

Extaida de: Wikipedia - Autor : J. Antonio Bielsa

Ti'qetzan tqan tzaj?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Qe twiqel tqan tzaj

Ti'qetzan tqan tzaj?

Nqo yolin kyi'j wiq **tqan tzaj** at twitz tx'otx' qu'n nchi jaw anq'in me mixja' n-el b'aja ex aj kyb'ant te tzaj mi'b'an chi **tz'il sin** twitz tx'otx'. Atzan juntl tumel te txeljo tqan qtzaj at ja'lo.

Junjun maj n-elxix qniky' qa ajo **qtxu tx'otx'** taj tu'n tok ka'yit. Nim tchwinquel ktemil qa mya'la tz'il sin nkub' qb'inchan junjun q'ij, tu'njo ikyjo at jun tb'anil tumel tza'n tu'n ttx'ixpit tqan qtzaj. Noqtzan tu'n taj nim amb'il, nim taq'unanjtz ex **tz'uñ** tu'n qtx'ixpin ti'j naq'liqo ti'j, ti'j **tzqib' joytumel** ex ti'j pwaq ntq'o'n. Taj tu'n ttxixpet tumel qnab'il awo nqo loq'in.

Ti'chaq twiqel tqan tzaj at?

At nim wiq. Tu'n tjet noq taj tu'n t-xi b'inchit tu'n tqoptzaj ex antza ntzaj anq'in toj **kyq'iq**, toj a', ti'j q'ij, etc.

Qe tqan tzaj mixti' nchi tz'ilsin.

1. Ttzajil q'ij:

N-el ti'j tqan q'ij, nchmet tu'n jk'ub'il tqan q'ij ikytzan n-ok te tzaj.

2. Ttzajil kyq'iq'

N-etz ti'j tipumal kyq'iq'. O chi tlontiya temb'il ja ate'ya k'uxb'il nchi syutin ttxlaj b'e.

3. Ttzajil a'

Atza'n jun nim ojtzqi'nxix. N-oken a' tu'n tu'n tq'on tqan tzaj ex majx ikyjo nb'ante tza'n nkub' chmet a'.

4. Ttzajil ttxa txkup

Jun wiq tzaj mya' nim twi' ex antza n-eli ti'j jni' at tchwinqlal **twitz tx'otx'** ex nb'ant te t-xel sb'aq. Toj jun temb'il noq nkub' patin jotx jni' tz'is n-el kyi'j txkup ex k'ul.

5. Ttzajil tq'anaqil tz'is

N-el ti'j tq'anaqil tz'is. Iktzan n-el anq'in tqan tzaj ti'j.

6. Ttzajil plow

Tza'n njaw lipin a' ttzi plow antza n-eli tqan tzaj ti'j.

7. Ttzajil tx'otx'

Ntzaj anq'in toj tanme tx'otx'. Nim tkyaqil toj tk'u'j tx'otx', tza'n kyoj chman witz tu'n tel anq'in tqan tzaj tu'n tkyaqil, atku njapin te jwe'k'al mo wuqk'al laj tkyaq'il.

Ja'lo nim nxi aq'unit ti'j tipumal tx'otx' tu'n tlaj mixti'xix il tu'n tq'on twitz tx'otx.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.mipodo.com/blog/eficiencia-energetica/energias-alternativas-tipos/>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tqaq'b'intza junjun xjel

1. Ti'qetzan tqan tzaj?

2. Jte' wiq tqan tzaj ojtzqi'n tu'na?

3. Alkyeqe wiq tqan tzaj nchi tz'ilsin twitz tx'otx?

4. Ti'qu'n tz'u\x tu'n taq'unanjtz tqan tzaj mi'n tz'iltsan twitz tx'otx'?

K'loj yol

tqan tzaj	tz'ilsin	qtxu tx'otx'	tzqib' joytumel
tz'u\x	twitz tx'otx'	tq'anaqil	kyq'iq'

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Tqan tzaj: _____
2. Tz'ilsin: _____
3. Qtxu tx'otx'; _____
4. Tzqib' joytumel: _____
5. Twitz tx'otx': _____

Ttxolil yol

Nchi oken kyaqil wiq techlal amb'il toj txolyol: **tziyal, ewb'il ex xjelb'il.**

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kab' txolyol tuk'il **tziyal, ewb'il ex xjelb'il** tuk'il techlal amb'il. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Tziyal: Nqo yolin kyi'j wiq tqan tzaj.

Ewb'il: Mi' nqo yolin kyi'j wiq tqan tzaj

Xjelb'il: Tzu'ntzan nqo yolin kyi'j wiq tqan tzaj?

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: toj puqyol tz'ib'inkub'a tjunalxa tziyal, ewb'il ex xjelb'il txol yol.

Junjun maj n-elxix qniky' qa ajo qtxu tx'otx' taj tu'n tok ka'yit. Nim tchwinquel ktemil qa mya'la tz'ilsin nkub' qb'inchan junjun q'ij, tu'njo ikyjo at jun tb'anil tumel tza'n tu'n ttx'ixpit tqan qtzaj. Noqtzan tu'n taj nim amb'il, nim taq'unanjtz ex tz'uü tu'n qtx'ixpin ti'j naq'liqo ti'j, ti'j tzqib' joytumel ex ti'j pwaq ntq'o'n. Taj tu'n ttxixpet tumel qnab'il awo nqo loq'in.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxia ti'j yek'b'il.

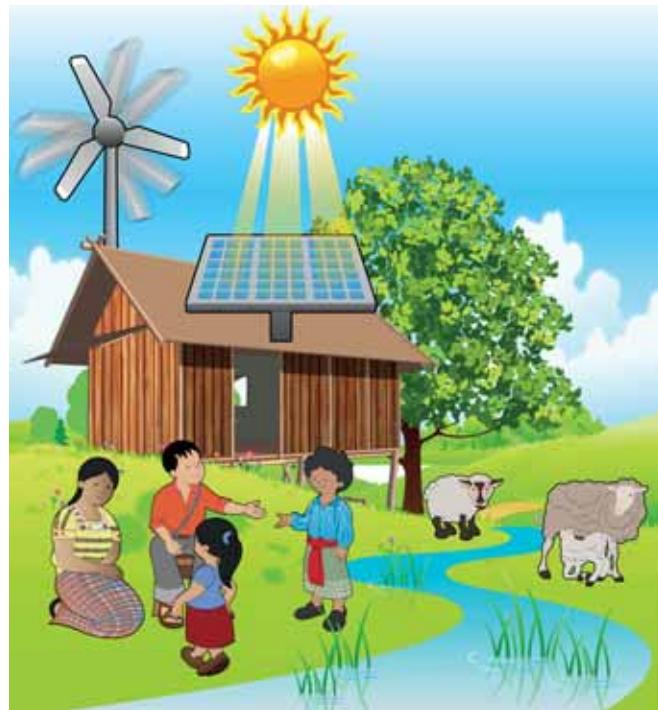
Tz'uü,tqan tzaj: At nim wiq tqan tzaj twitz tx'otx' me tz'uü taq'unanjtz

0. Twitz tx'otx', tz'ilsin: _____
1. Tq'anaqil, tqan tzaj: _____
2. Qtxu tx'otx', tqan tzaj: _____
3. Kyq'iq', tqan tzaj: _____
4. Tqan tzaj, tz'ilsin: _____

XNAQ'WI' 32 QE TWIQEL TQAN TZAJ TOJ KOJB'IL

**Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil
xnaq'wi'**

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanztz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

U'jinxa jun xpich' ojtzq'ib'il puqyol- tzqib'pwaq ex tu'n tel tniky'a kyi'j tnab'il nuch b'ixnaq'tz.

Tqanil: u'jinxa puqyol.

Ti'qetzan tqan tzaj?

Nqo yolin kyi'j wiq tqan tzaj at twitz tx'otx' qu'n nchi jaw anq'in me mixja' n-el b'aja ex aj kyb'ant te tzaj mi'b'an chi tz'ilsin twitz tx'otx. Atzan juntl tumel te txeljo tqan qtzaj at ja'lo.

Junjun maj n-elxix qniky' qa ajo qtxu tx'otx' taj tu'n tok ka'yit. Nim tchwinquel ktemil qa mya'la tz'ilsin nkub' qb'inchan junjun q'ij, tu'njo ikyjo at jun tb'anil tumel tza'n tu'n ttx'ixpit tqan qtzaj. Noqtzan tu'n taj nim amb'il, nim taq'unanjtz ex tz'uñ tu'n qtx'ixpin ti'j naq'liqo ti'j, ti'j tzqib' joytumel ex ti'j pwaq ntq'o'n. Taj tu'n ttxixpet tumel qnab'il awo nqo loq'in.

Ti'chaq twiqel tquan tzaj at?

At nim wiq. Tu'n tjet noq taj tu'n t-xi b'inchit tu'n tqoptzaj ex antza ntzaj anq'in toj kyq'iq, toj a', ti'j q'ij, etc.

Qe tquan tzaj mixti' nchi tz'il sin.

1. Ttzajil q'ij:

N-el ti'j tquan q'ij, nchmet tu'n jk'ub'il tquan q'ij ikytzan n-ok te tzaj.

2. Ttzajil kyq'iq'

N-etz ti'j tipumal kyq'iq'. O chi tlontiya temb'il ja ate'ya k'uxb'il nchi syutin ttxlaj b'e.

3. Ttzajil a'.

Atza'n jun nim ojtzqi'nxix. N-oken a' tu'n tu'n tq'on tquan tzaj ex majx ikyjo nb'ante tza'n nkub' chmet a'.

4. Ttzajil ttxa txkup.

Jun wiq tzaj mya' nim twi' ex antza n-eli ti'j jni' at tchwinqlal twitz tx'otx' ex nb'ant te t-xel sb'aq. Toj jun temb'il noq nkub' patin jotx jni' tz'is n-el kyi'j txkup ex k'ul.

5. Ttzajil tq'anaqil tz'is

N-el ti'j tq'anaqil tz'is. Iktzan n-el anq'in tquan tzaj ti'j.

6. Ttzajil plow

Tza'n njaw lipin a' ttzi plow antza n-eli tquan tzaj ti'j.

7. Ttzajil tx'otx'

Ntzaj anq'in toj tanme tx'otx'. Nim tkyaqil toj tk'u'j tx'otx', tza'n kyoj chman witz tu'n tel anq'in tquan tzaj tu'n tkyaqil, atku njapin te jwe'k'al mo wuqk'al laj tkyaq'il.

Ja'lo nim nxi aq'unit ti'j tipumal tx'otx' tu'n tlaj mixti'xix il tu'n tq'on twitz tx'otx.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.mipodo.com/blog/eficiencia-energetica/energias-alternativas-tipos/>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j tquan tzaj mi' nchi tz'il sin.

Tkyajin Aq'until

Tz'ib'b'itz Aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun u'jtqanil te nejnel te kojb'il tu'n token tquan tzaj mi' nchi tz'il sin toj kojb'il. Toj u'jtqanil k'welik: tenb'il ex tajjal amb'il, alqe kxel q'oyit, q'olb'eb'il, tquanil tuk'il junjun tumel te tquan tzaj mi'n nchi tz'il sin. Kxel q'umet ti' nim tajb'en toj kojb'il, jupb'il ex sqitb'i. Meltz'b'ilte toj tyol mos.

Tjwe'yin aq'until (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'uná

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

Xnaq'wi' 29-32

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

tilil	nuch	ttx'emanjtz	jatumel
pune	tqan tzaj	tz'ilsin	tq'anaqil

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun yol tu'n tten tnab'il te jun txolyol

1. _____ chinxe,
2. _____ chin aja,
3. _____ chin b'aj wa'ne.
4. _____ inb'ixina
5. _____ kub' qpa'n qib'a.

Tqanil: tz'ib'inkub'a kab' txolyol tuk'il **tziyal, ewb'il ex xjelb'il**

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa jun xpich' ojtzq'ib'il puqyol- tzqib'pwaq ex tu'n tel tniky'a kyi'j tnab'il nuch b'ixnaq'tz

Ti'qetzan tqan tzaj?

Nqo yolin kyi'j wiq tqan tzaj at twitz tx'otx' qu'n nchi jaw anq'in me mixja' n-el b'aja ex aj kyb'ant te tzaj mi'b'an chi tz'ilsin twitz tx'otx. Atzan juntl tumel te txeljo tqan qtzaj at ja'lo.

Junjun maj n-elxix qniky' qa ajo qtxu tx'otx' taj tu'n tok ka'yit. Nim tchwinquel ktemil qa mya'la tz'ilsin nkub' qb'inchan junjun q'ij, tu'njo ikyjo at jun tb'anil tumel tza'n tu'n ttx'ixpit tqan qtzaj. Noqtzan tu'n taj nim amb'il, nim taq'unanjtz ex tz'uñ tu'n qtx'ixpin ti'j naq'liqo ti'j, ti'j tzqib' joytumel ex ti'j pwaq ntq'o'n. Taj tu'n ttxixpet tumel qnab'il awo nqo loq'in.

Ti'chaq twiqel tqan tzaj at?

At nim wiq. Tu'n tjet noq taj tu'n t-xi b'inchit tu'n tqoptzaj ex antza ntzaj anq'in toj kyq'iq, toj a', ti'j q'ij, etc.

Qe tqan tzaj mixti' nchi tz'ilsin.

1. Ttzajil q'ij:

N-el ti'j tqan q'ij, nchmet tu'n jk'ub'il tqan q'ij ikytzan n-ok te tzaj.

2. Ttzajil kyq'iq'

N-etx ti'j tipumal kyq'iq'. O chi tlontiya temb'il ja ate'ya k'uxb'il nchi syutin ttxlaj b'e.

3. Ttzajil a'.

Atza'n jun nim ojtzqi'nxix. N-oken a' tu'n tu'n tq'on tqan tzaj ex majx ikyjo nb'ante tza'n nkub' chmet a'.

4. Ttzajil ttxa txkup.

Jun wiq tzaj mya' nim twi' ex antza n-eli ti'j jni' at tchwinqlal twitz tx'otx' ex nb'ant te t-xel sb'aq. Toj jun temb'il noq nkub' patin jotx jni' tz'is n-el kyi'j txkup ex k'ul.

5. Ttzajil tq'anaqil tz'is

N-el ti'j tq'anaqil tz'is. Iktzan n-el anq'in tqan tzaj ti'j.

6. Ttzajil plow

Tza'n njaw lipin a' ttzi plow antza n-eli tqan tzaj ti'j.

7. Ttzajil tx'otx'

Ntzaj anq'in toj tanme tx'otx'. Nim tkyaqil toj tk'u'j tx'otx', tza'n kyoj chman witz tu'n tel anq'in tqan tzaj tu'n tkyaqil, atku njapin te jwe'k'al mo wuqk'al laj tkyaq'il. Ja'lo nim nxi aq'unit ti'j tipumal tx'otx' tu'n tlaj mixti'xix il tu'n tq'on twitz tx'otx'. Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.mipodo.com/blog/eficiencia-energetica/energias-alternativas-tipos/>

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun u'jtqanil te nejnel te kojb'il tu'n token tqan tzaj mi' nchi tz'ilsin toj kojb'il. Toj u'jtqanil k'welix: tenb'il ex tajlal amb'il, alqe kxel q'oyit, q'olb'eb'il, tqanil tuk'il junjun tumel te tqan tzaj mi'n nchi tz'ilsin. Kxel q'umet ti' nim tajb'en toj kojb'il, jupb'il ex sqitb'i. Meltz'b'ilte toj tyol mos.

V

**TJWE'YIN TNEJ
NQO CH'IY QA CHMO'N QTEN
XNAQ'WI' 33 A QNAB'IL NQ'ONTE QOKLEN**

Ti'qetzan navajos?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Aqe navajos i klonte twitz tx'otx'

Nim o tz'ajb'en tu'n tok q'oyit **techlal** jun ti'chaq chitzan **na'b'il**. Otaq kyb'inte *espartanos*, qe *romanos* ex ikyqex *Reyes Católicos*, me at jun amb'il tej nim oken tej tzaj tkab'in q'oq twitz tx'otx', toj okni malana'.

Toj q'oq te okni malana', at jun il tzaj kyi'j **me'x** tej kyok ten yolil kyxolx. Qu'n n-eltaq kyniky' *japoneses* te kyyol me'x, atza'n tej kyok ten b'etil toj pintze tuk'il kyk'uxb'il noq tuk'il junjun techlal kyyoltaq me mi' nb'anntaq tu'n t-xi b'inchit jun paqx.

Pon kanin *Philip Johnson* jun ajtzqib'inchal, kyk'waltaq kab' aqyolil tyol qajwa, antza i jaw chi'y kyxol *Navajos*, jun ch'uq xjal toj tanam te Arizona toj kyttx'otx' me'x, b'aj xnaq'tzan kyyol *navajos* tej k'waltaq. Atza'n yol lu' mix a'ltaq n-eltaq tniky' te, noq okqextaq, tu'ntzan a kyyol okin toj kyxob'il yol toj q'oq te okni malana'. I xi jto'n **navajos** tu'n t-xi q'iyyit twitz jun aq'untl: Te (*Code Talkers*) **ajyolil techlal**.

Qe tumel yolb'il toj tkab'in q'oj twitz tx'otx', mi'xix n-eltaq tniky'tzajil me nim oken tu'n tkamet **q'oj**. Mi' n-eltaq kyniky' *japonés* te tyolanjtz ex ikyqex ajxq'uqel me'x tanam, tu'ntzan xi' kyjyo'n jun *navajo* tu'n tel kyniky' te tyolanjtz. Ate'taq junjun tuyol tza'n: *'Dibah, No-da-ih, Gah, Tkin, Shush, Wol-la-chee, Moasi, Lin, Yeh-hes'* tz'uxtaq tu'n tel tniky' te, qu'n mixti'taq tb'anil ttxolil tu'n tyolajtz ex mi'ntaq nb'ant ttz'ib'anjtz, noqtaq n-el tniky'tzajil ti'j tq'ajq'ojil qulb'aj.

Ma'y kub' **kyxkanjsan** *Code Talkers* junjun yol te kyb'i noqti'chaq mixti'taq kyb'i toj kyyol. Tza'nuqe te xo'l q'aq' **sis**, ok q'o'n kyb'i te *gini* mo **wiq'iq**; aqe kanow ok q'o'n te te *lotso* mo **ħok'/muluk**; qe xkotzon te *chaydagahi* mo **petz**. Te tb'i kytanam me'x ok kyq'o'n te *Nehammah* mo Qtzu.

Atza'n nim kyaq'un *Code Talkers* b'ant tu'n **kyjutzpaj** ti'j tb'i kytanam me'x toj tkab'in q'oj twitz tx'otx', noq kub' ewin te siky' nim amb'il tzmax tej tzyet *Iwo Jima* chitzan jun wi'xen kye xq'uqel tanam *Howard Connor*.

Mi'xtla kamet q'oj kyu'n noqta mi'n i b'aj mojin *navajos*.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://quhist.com/encriptacion-navajos-code-talkers-segunda-guerra-mundial/>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti'qetzan *navajos*?

2. Ja'tzan iteya *navajos* ja'lo?

3. Ti'qu'n nq'umlanjtz qa ayi *navajos* i klonte twitz tx'otx?

4. Ti'kyaq'un *navajos* kub' kyb'inchin?

K'loj yol

techlal	na'b'il	me'x	navajos	ajyolil techlal	q'oj
kyxkanjsan	sis	wiq'iq'	ħok'/muluk	petz	kyjutzpaj

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. wiq'iq': _____
2. me'x: _____
3. Navajos: _____
4. ajyolil techlal: _____
5. sis: _____

Ttxolil yol

Qe wiq techlal amb'il ex ttz'ib'ajtz ipyol

Tnejil aq'until

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit a yol mo aqe yol tu'n tten tnab'il te jun tuyol mo txolyol. Ka'yinxia ti'j yek'b'il.

Nqo ximina ti'j kyxilen nim ja.

1. _____ jun nim ja.
2. _____ b'ant jun jaxnaq'tzb'il
3. _____ b'antil ttz'ib'it txolyol .
4. _____ na'nqetaq tu'n kyajb'e.
5. _____ pontaq kyi'j qa tu'n kyul.

Tkab'in Aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun techlal amb'il **O**, otaq, -- , tjunalxa kyib'aj sqit tu'n tten tnab'il puqyol.

Nim _____ tz'ajb'en tu'n tok q'oyit techlal jun ti'chaq chitzan na'b'il. _____ kyb'inte *espartanos*, qe *romanos* ex ikyqex *Reyes Católicos*, me at jun amb'il tej nim oken toj tkab'in q'oj twitz tx'otx', toj okni malana'.

Toj q'oj te okni malana', at jun il _____ tzaj kyi'j me'x tej kyok ten yolil kyxolx. Qu'n n-eltaq kyniky' *japoneses* te kyyol me'x, atza'n tej kyok ten b'etil toj pintze tuk'il kyk'uxb'il noq tuk'il junjun techlal kyyoltaq me mi' nb'anttaq tu'n t-xi_____ b'inchit jun paqx.

Pon kanin *Philip Johnson* jun ajtzqib'inchal, kyk'waltaq kab' ajyolil tyol qajwa, antza i jaw chi'y kyxol *Navajos*, jun ch'uq xjal toj tanam te Arizona toj kytx'otx' me'x, _____ b'aj xnaq'tzan kyyol *navajos* tej k'waltaq.

Toxin aq'until

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxat i'j yek'b'il.

Wiq'iq', sis: Nim npurin wiq'iq' tza'nku jun sis.

1. Techlal, na'b'il: _____
2. Me'x, *navajos*: _____
3. Ajyolil techlal, *navajos*: _____
4. Kyjutzpaj, *navajos*: _____
5. Petz, ñok': _____

XNAQ'WI' 34 A TQANIL EX NA'B'IL

**Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil
xnaq'wi'**

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanitz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'untl

Nq'on jun t-xim ti'j puqyol

Tqanil: u'jinxa puqyol

Aqe navajos i klonte twitz tx'otx'

Nim o tz'ajb'en tu'n tok q'oyit techlal jun ti'chaq chitzan na'b'il. Otaq kyb'inte *espartanos*, qe *romanos* ex ikyqex *Reyes Católicos*, me at jun amb'il tej nim oken tej tzaj tkab'in q'oj twitz tx'otx', toj okni malana'.

Toj q'oj te okni malana', at jun il tzaj kyi'j me'x tej kyok ten yolil kyxolx. Qu'n n-elataq kyniky' *japoneses* te kyyol me'x, atza'n tej kyok ten b'etil toj pintze tuk'il kyk'uxb'il noq tuk'il junjun techlal kyyolqaq me mi' nb'anntaq tu'n t-xi b'inchit jun paqx.

Pon kanin *Philip Johnson* jun ajtzqib'inchal, kyk'waltaq kab' ajyolil tyol qajwa, antza i jaw chi'y kyxol *Navajos*, jun ch'uq xjal toj tanam te Arizona toj kytx'otx' me'x, b'aj xnaq'tzan kyyol *navajos* tej k'waltaq. Atza'n yol lu' mix a'ltaq n-elataq tniky' te, noq okqextaq, tu'ntzan a kyyol okin toj kyxob'il yol toj q'oj te okni malana'. I xi jto'n *navajos* tu'n t-xi q'iyit twitz jun aq'untl: Te (*Code Talkers*) ajyolil techlal.

Qe tumel yolb'il toj tkab'in q'oj twitz tx'otx', mi'xix n-eltaq tniky'tzajil me nim oken tu'n tkamet q'oj. Mi' n-eltaq kyniky' *japonés* te tyolanjtz ex ikyqex ajxq'uqel me'x tanam, tu'ntzan xi' kyjyo'n jun *navajo* tu'n tel kyniky' te tyolanjtz. Ate'taq junjun tuyol tza'n: 'Dibah, No-da-ih, Gah, Tkin, Shush, Wol-la-chee, Moasi, Lin, Yeh-hes' tz'uxtaq tu'n tel tniky' te, qu'n mixti'taq tb'anil ttxolil tu'n tyolajtz ex mi'ntaq nb'ant ttz'ib'anjtz, noqtaq n-el tniky'tzajil ti'j tq'ajq'ojil qulb'aj.

Ma'y kub' kyxkanjsan *Code Talkers* junjun yol te kyb'i noqtii'chaq mixti'taq kyb'i toj kyyol. Tza'nu qe te xo'1 q'aq' sis, ok q'o'n kyb'i te *gini* mo wiq'iq'; aqe kanow ok q'o'n te te *lotso* mo ñok'/muluk; qe xkotzon te *chaydagahi* mo petz. Te tb'i kytanam me'x ok kyq'o'n te *Nehammah* mo Qtzu.

Atza'n nim kyaq'un *Code Talkers* b'ant tu'n kyjutzpaj ti'j tb'i kytanam me'x toj tkab'in q'oj twitz tx'otx', noq kub' ewin te siky' nim amb'il tzmax tej tzyet *Iwo Jima* chitzan jun wi'xen kye xq'uqel tanam *Howard Connor*.

Mi'xtla kamet q'oj kyu'n noqtlal mi'n i b'aj mojin *navajos*.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://quhist.com/criptacion-navajos-code-talkers-segunda-guerra-mundial/>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j t-xolb'il ttz'ib'ajtz qyol.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun b'ib'itz tu'n tyolin ti'j t-xilen qyol. Tu'n tten: B'ixnaq'tz, tqanil ex twi'pin b'ib'itz. Meltz'inksa toj tyol mos.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 35 TZA'N TU'N QKLET TZA'N NTZAJ TILIL TWITZ TX'OTX'

Ti' kyoken kolb'il chwinqel?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz.

Kyoken kolb'il chwinqel tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx'

Tzun nb'ant tu'n tklet qchwinqal kyu'n kolb'il chwinqel tza'n ntzaj **tilil twitz tx'otx'**, me noq tu'n mya' nim mojb'il nkyq'on nejenel kyoj tanam ma chi jaw. Qe taq'unanjtz ak'aj **tzqib'inchb'il** nchi mojen tu'n kyjaw tanam jun paqx ex tu'n ttx'ixpit tumel tkaminjtz pwaq kye xjal toj jun kojb'il. Tza'nkutla jun kolb'il chwinqel ja'lo noq nchi mojin tu'n tpon noq ti'chaq te t-xnaq'tzanjtz xnaq'tzb'il kyoj kojb'il naqchaj ate'ya ex tu'n nchi q'on junjun tumel kye ajawal tu'n tkux awet kyawal toj tb'anil amb'il.

Qe kolb'il chwinqel nxi kyq'o'n jun **oklenj** tu'n tel b'a'nix tumel kychwinqel: Tu'n tel tniky'tzajil kyi'j il tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx. Tu'ntzan nim tajb'en. Kyoj tnam nim ma chi jaw nchi kyim kyajk'al jwe'laj **toj k'al** xjal kyu'n il tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx'. Noq jnab'e kab' tilil twitz tx'otx' saj —jun **q'eqjab'il Nargis** tb'i ex jun **kyaqinjnab'** toj jun tanam *Sichuan* te matij tanam te *China*— i kyim nim ch'intl te junk'laj wajxaqch'uy kab'q'o' lajk'al xjal.

Philip Frost, te jaxnaq'tzb'il te *CSIR-Meraka* te kub'ne plaj tx'otx' te **Q'eqmaqil**, nkub' kyyke'in tza'n oyin tqanil kyu'n kolb'il chwinqel kyuk'il tzqib'inchb'il jotx q'ij, tza'n jun **txilyolb'il**, ntzaj kyxnaq'tzan qe jun tumel tza'n tu'n tyupj q'aq tza'n ntzaj jun il.

Me at jun nim il tu'n mi'n nchi mojin ajkawil te qtanam, aju tu'n tel tniky'tzajil tza'n ntzaj jun tili twitz tx'otx noq kyoj ten kukxjo kyoj tanam ate' toj **yajb'il**. Tu'ntzan nim il kb'ajil ex kxel ti'n nim amb'il kyoj tanam tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx'.

Tu'n: Sian Lewis

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.scidev.net/america-latina/desastres/editoriales/los-sat-lites-en-el-manejo-de-desastres.html>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti' kyoken kolb'il chwinqel?

2. Q'umantza t-xima kyi'j kab'e tilil twitz tx'otx' chitzan u'jb'itz?

3. Ti'q'un mixti' nchi mojin qe nejenel ti'j kolb'il ti'j chwinqel?

K'loj yol

tilil twitz tx'otx' tzqib'inchb'il oklenj toj k'al

q'eqjab'il kyaqinjnab' Q'eqmaqil txilyolb'il yajb'il

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub'a ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Tilil twitz tx'otx': _____

2. Tzqib'inchb'il: _____

3. Oklenj: _____

4. Txilyolb'il: _____

5. Q'eqmaqil: _____

Ttxolil yol

Nchi oken techlal amb'il kyuk'il txol yol: tziyan, ewin ex xjelb'il tu'n tel tniky'tzajil pu-qyol, tu'n tyolin es tu'n ttz'ib'in.

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a tziyin, ewin mo xjelb'ik txolyol. Ka'yinxat i'j yek'b'il.

1. Nchin tz'ib'ina jun tqanil kye xnaq'tzanjtz toj jaxnaq'tzb'il.
2. Mi'n nchin tz'ib'ina jun tqanil kye xnaq'tzanjtz toj jaxnq'tzil
3. Oktzan kchin tz'ib'ila ti'j jun tqanil kye xnq'tzanjtz toj jaxnaq'tzb'il?

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit jun yol tu'n tten tnab'il txol yol.

1. _____ b'ant tu'n nxi'ya b'etil kyoj pintze. (tziyil)
2. _____ qojtzqin tu'na qa nim tajb'en jun kolb'il chwinqel. (ewin)
3. _____ xjall nchi kyim tu'n tilil tx'otx'? (xjelb'il)
4. _____ tilil twitz tx'otx'. (tziyil)
5. _____ mojb'il kyu'j ajkawb'il te tanam ti'j kolb'il chwinqal (ewin).

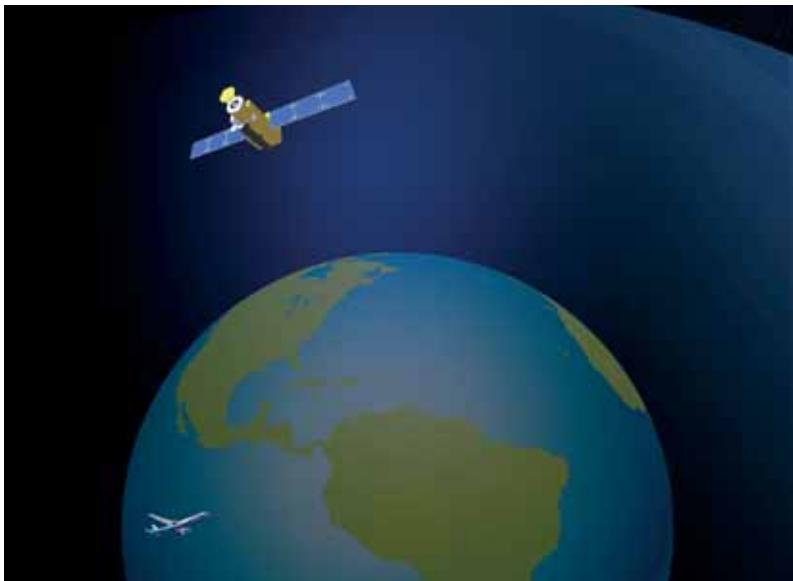
Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxat i'j yek'b'il.

Toj k'al, yajb'il: Nim toj k'al yajb'il at twitz tx'otx'.

0. Q'eqjab'il,tilil twitz tx'otx': _____
1. Yajb'il, q'eqmaqil: _____
2. Q'eqmaqil, txilyolb'il: _____
3. Tzqib'inchb'il, oklenj: _____
4. Tilil twitz tx'otx', kyaqinjnab': _____

XNAQ'WI' 36 TZQIB'INCHB'IL TZA'N NTZAJ TILIL TWITZ TX'OTX'

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j
tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'until

N-el tniky' ti'qu'n ex ti' kyajb'en tzqib'inchb'il tu'n qklet tza'n at jun il.

Tqanil: u'jinxa puqyol.

Kyoken kolb'il chwinquel tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx'

Tzun nb'ant tu'n tklet qchwinqal kyu'n kolb'il chwinquel tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx', me noq tu'n mya' nim mojb'il nkyq'on nejenel kyoj tanam ma chi jaw. Qe taq'unanjtz ak'aj tzqib'inchb'il nchi mojen tu'n kyjaw tanam jun paqx ex tu'n ttx'ixpit tumel tkaminjtz pwaq kye xjal toj jun kojb'il. Tza'nkutla jun kolb'il chwinquel ja'lo noq nchi mojin tu'n tpon noq ti'chaq te t-xnaq'tzanjtz xnaq'tzb'il kyoj kojb'il naqchaj ate'ya ex tu'n nchi q'on junjun tumel kye ajawal tu'n tkux awet kyawal toj tb'anil amb'il.

Qe kolb'il chwinquel nxi kyq'o'n jun oklenj tu'n tel b'a'nix tumel kychwinquel: Tu'n tel tniky'tzajil kyi'j il tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx. Tu'ntzan nim tajb'en. Kyoj tnam nim ma chi jaw nchi kyim kyajk'al jwe'laj toj k'al xjal kyu'n il tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx'. Noq jnab'e kab' tilil twitz tx'otx' saj —jun q'eqjab'il *Nargis* tb'i ex jun kyaqinjnab' toj jun

tanam *Sichuán* te matij tanam te *China*— i kyim nim ch’intl te junk’laj wajxaqch’uy kab’q’o’ lajk’al xjal.

Philip Frost, te jaxnaq’tzb’il te *CSIR-Meraka* te kub’ne plaj tx’otx’ te Q’eqmaqil, nkub’ kkyke’in tza’n oyin tqanil kyu’n kolb’il chwinqel kyuk’il tzqib’inchb’il jotx q’ij, tza’n jun txilyolb’il, ntzaj kyxnaq’tzan qe jun tumel tza’n tu’n tyupj q’aq tza’n ntzaj jun il.

Me at jun nim il tu’n mi’n nchi mojin ajkawil te qtanam, aju tu’n tel tniky’tzajil tza’n ntzaj jun tili twitz tx’otx noq kyel ten kukxjo kyoj tanam ate’ toj yajb’il. Tu’ntzan nim il kb’ajil ex kxel ti’n nim amb’il kyoj tanam tza’n ntzaj tilil twitz tx’otx’.

Tu’n: Sian Lewis

Iq’inktz toj tb’eyil lu <https://www.scidev.net/america-latina/desastres/editoriales/los-sat-lites-en-el-manejo-de-desastres.html>

Ti’ s-el tniky’a ti’j u’jb’itz?

Kux yolina tuk’il jun tuk’ila ti’j kyajb’en tzqib’inchb’il toj qchwinqal.

Tkyajin Aq’untl

Tz’ib’b’itz Aq’untl

Tqanil: tz’ib’inkub’a jun tqanil te jun u’jtqanil ti’j jun tilil twitz tx’otx’. Tu’n tten: B’ixnaq’tz, tqanil ex wi’yol. Meltz’inksa toj tyol mos.

Tjwe’yin aq’untl (xjelb’il)

Tqanil: tu’n tkub’ ttz’ib’ina ti’j ma b’aj xnaq’tzina kyi’j xnaq’wi’ ex tu’n tokin k’loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek’in waq’una

Tqanil: tu’n tyolina tuk’il jun tuk’ila ti’j ma b’aj ttz’ib’ina.

Xnaq'wi' 33-36

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

techlal	me'x	wiq'iq'	sis	kyjutzpaj
tilil twitz tx'otx'		tzqib'inchb'il	oklenj	Q'eqmaqil

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil. tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit jun tumel ttz'ib'anjtz ipyol ex techlal amb'il tu'n tten tnab'il te jun txolyol.

1. _____ jun nim ja.
2. _____ b'ant jun jaxnaq'tzb'il
3. _____ b'antil ttz'ib'it txolyol .
4. _____ na'nqetaq tu'n kyajb'e.
5. _____ pontaq kyi'j qa tu'n kyul.

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun techlal amb'il **O**, otaq, - - (mixt'i techlal amb'il) , kyib'aj sqit tu'n tten tnab'il puqyol.

O	otaq	- -
----------	------	-----

Nim _____ tz'ajb'en tu'n tok q'oyit techlal jun ti'chaq chitzan na'b'il. _____ kyb'inte *espartanos*, qe *romanos* ex ikyqex *Reyes Católicos*, me at jun amb'il tej nim oken toj tkab'in q'oj twitz tx'otx', toj okni malana'.

Toj q'oj te okni malana', at jun il _____ tzaj kyi'j me'x tej kyok ten yolil kyxolx. Qu'n n-eltaq kyniky' *japoneses* te kyyol me'x, atza'n tej kyok ten b'etil toj pintze tuk'il kyk'uxb'il noq tuk'il junjun techlal kyyoltaq me mi' nb'anttaq tu'n t-xi_____ b'inchit jun paqx.

Pon kanin *Philip Johnson* jun ajtzqib'inchal, kyk'waltaq kab' ajyolil tyol qajwa, antza i jaw chi'y kyxol *Navajos*, jun ch'uq xjal toj tanam te Arizona toj kyttx'otx' me'x, _____ b'aj xnaq'tzan kyyol *navajos* tej k'waltaq.

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa puqyol ex q'umantza jun t-xima ti'j.

Kyoken kolb'il chwinqel tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx'

Tzun nb'ant tu'n tklet qchwinqal kyu'n kolb'il chwinqel tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx', me noq tu'n mya' nim mojb'il nkyq'on nejenel kyoj tanam ma chi jaw. Qe taq'unanjtz ak'aj tzqib'inchb'il nchi mojen tu'n kijaw tanam jun paqx ex tu'n ttx'ixpit tumel tkaminjtz pwaq kye xjal toj jun kojb'il. Tza'nkutla jun kolb'il chwinqel ja'lo noq nchi mojin tu'n tpon noq ti'chaq te t-xnaq'tzanjtz xnaq'tzb'il kyoj kojb'il naqchaj ate'ya ex tu'n nchi q'on junjun tumel kye ajawal tu'n tkux awet kyawal toj tb'anil amb'il.

Qe kolb'il chwinqel nxi kyq'o'n jun oklenj tu'n tel b'a'nix tumel kychwinqel: Tu'n tel tniky'tzajil kyi'j il tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx. Tu'ntzan nim tajb'en. Kyoj tnam nim ma chi jaw nchi kyim kyaik'al jwe'laj toj k'al xjal kyu'n il tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx'. Noq jnab'e kab' tilil twitz tx'otx' saj —jun q'eqjab'il *Nargis* tb'i ex jun kyaqinjnad' toj jun tanam *Sichuán* te matij tanam te *China*— i kyim nim ch'intl te junk'laj wajxaqch'uy kab'q'o' lajk'al xjal.

Philip Frost, te jaxnaq'tzb'il te *CSIR-Meraka* te kub'ne plaj tx'otx' te Q'eqmaqil, nkub' kkyke'in tza'n oyin tqanil kyu'n kolb'il chwinqel kyuk'il tzqib'inchb'il jotx q'ij, tza'n jun txilyolb'il, ntzaj kyxnaq'tzan qe jun tumel tza'n tu'n tyupj q'aq tza'n ntzaj jun il.

Me at jun nim il tu'n mi'n nchi mojin ajkawil te qtanam, aju tu'n tel tniky'tzajil tza'n ntzaj jun tili twitz tx'otx noq kijel ten kukxjo kyoj tanam ate' toj yajb'il. Tu'ntzan nim il kb'ajil ex kxel ti'n nim amb'il kyoj tanam tza'n ntzaj tilil twitz tx'otx'.

Tu'n: Sian Lewis

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://www.scidev.net/america-latina/desastres/editoriales/los-sat-lites-en-el-manejo-de-desastres.html>

4. Tz'ib'b'itz:

Tqanil: Tz'ib'inkub'a jun b'ib'itz tu'n tyolin ti'j t-xilen qyol. Tu'n tten: B'ixnaq'tz, tqanil ex twi'pin b'ib'itz. Meltz'inksa toj tyol mos.

Tqanil: Tz'ib'inkub'a jun tqanil te jun u'jtqanil ti'j jun tilil twitz tx'otx'. Tu'n tten: B'ixnaq'tz, tqanil ex wi'yol. Meltz'inksa toj tyol mos.

XNAQ'WI' 37 AJU XK'AMIL JUN TUMEL TU'N QJAW

Ti' t-xilen tu'n qyolin tuk'il qnab'il?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

Tajb'en tu'n qyolin tuk'il qnab'il

B'a'n tu'n t-xi qximin tza'n tu'n t-xi qe jun **k'aăjil**, me iltzan ti'j b'e' tu'n t-xi aq'unit ex tu'n t-xi ximit alkyechaq quk'il mo ch'uq xjal k-onil tu'n tten tipumal qk'aăjil te nim amb'il.

Jun tumel tu'n mi' chi jaw **melj** qe **nuk'xjal** te k'aăjel, mi' tu'n kyjaw naj tuk'il kyxim ex kyajb'il mo ajo nkyb'isin. Jun mya' b'a'n qa ma kub' kyq'o'n jun kyk'aăjel tza'n mi'n nkub' kyximin ti' tzul kanin. Tza'n jun paqx nxi kyximin ex mi'n nxi kyka'yin amb'il tu'n t-xi ti'n.

Tza'n at jun qb'is tu'n t-xi qe ntzaj kyq'uma'n **xpich'b'il** qa, jotx maj noq nkub' qximin jun paqx amb'il tu'n tlijet qu'n, me mi'n nkub' qximin ti' tzul kanin, tzmaxixjo tza'n n-iky' qi'j n-ul toj **qnab'il**. Jun yek'b'il kyi'j xjal nim kyk'aăjel tza'n nkub' kyximin qa b'a'n tu'n t-xi b'inchin jun k'aăjel toj nuch amb'il ex tu'njo lu' jun paqx njyet ttroxolil kyu'n tza'nku n-ok kymujb'in kyib' tuk'il juntl nuk'xjal me aj tiky' **amb'il** n-el kyniky te qa mya' b'a'n xb'ant kyu'n.

Tza'ntla tu'n ttene kyu'n **ajxk'amil** tu'n mi' chi ok **takpaj** tuk'il kyxim ex tu'n tkub' kyyolin kyxim toj jun nim amb'il? Tzalu'n kxel nq'uma'na oxe tumel tza'n tu'n txk'amina jun nim k'aăjel.

1. Tun tq'on nim amb'il aj txk'amina.
2. Q'onxa jun nim amb'il tu'n tyolina kyuk'il txqantl
3. B'a'n tu'n t-ximina ti'chaq ja'ku tzul kanin toj tb'ey.

Tqanil. Aju tqanil lu' el jyet te nejil toj u'jtqanil *Negotiation* tb'i, etz kyq'uma'n
Qe xjal nchi yolin kye k'aăjil te jaxnaq'tzb'il te *Harvard*. www.pon.harvard.edu . Katie
Shonk b'inchilte toj mnajaxnaq'tzb'il te *Harvard*, toj tanam te *Cambridge, Massachusetts, Estados Unidos*.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://expansion.mx/carrera/2017/11/10/como-negociar-con-el-futuro-en-mente>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti'tzan tu'n qyolin tuk'il qnab'il?

2. B'antzan tu'n qximin toj nun nuch mo nim amb'il?

3. Tza'n tu'n t-xi qe jun qk'aăjil?

K'loj yol

k'aăjil	melj	nuk'xjal	xpich'b'il
qnab'il	amb'il	ajxk'amil	takpaj

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol
tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. K'aăjel: _____

2. Melj: _____
3. Amb'il _____
4. Ajxk'amil: _____
5. Xpich'b'il: _____

Ttxolil yol:

N-oken techlal amb'il tu'n tq'uman t-xim. N, Ok, k

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a jun txolyol tuk'il techlal amb'il te ja'lo, ex kb'antel. Ka'yinxa ti'j yek'bil

Nxnaq'tzan kw'al tib' tu'n tchimin. Kb'inchil ku'xin taq'un tuk'il tman.

Tkab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit jun yol tu'n tten tnab'il puqyol, ka'yinxa techlal amb'il.

B'a'n _____ t-xi qximin tza'n tu'n t-xi qe jun k'añjil, me iltzan ti'j b'e' tu'n _____ aq'unit ex tu'n _____ ximit alkyechaq quk'il mo ch'uq xjal k-onil tu'n tten tipumal qk'añjil te nim amb'il.

Jun tumel tu'n mi' chi jaw melj qe nuk'xjal te k'aăjel, mi' tu'n kyjaw naj _____
kyxim ex kyajb'il mo ajo nkyb'isin. Jun mya' b'a'n qa ma kub' kyq'o'n jun kyk'aăjel
tza'n mi'n nkub' kyximin ti' tzul kanin. Tza'n jun paqx _____ kyximin ex mi'n
_____ kyka'yin amb'il tu'n t-xi ti'n.

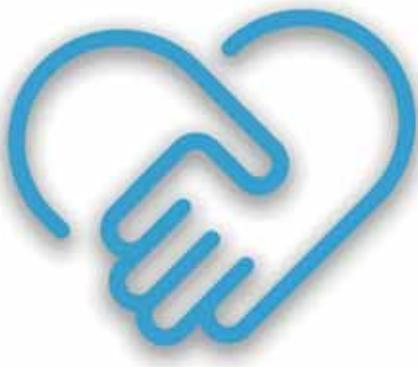
Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxal ti'j yek'b'il.

Qnab'il, ajxk'amil: Nim tnab'il jun ajxk'amil ti'j tk'aăjil

1. Amb'il, takpaj: _____
2. Xpich'b'il, ajxk'amil: _____
3. K'aăjil, nuk'xjal: _____
4. Takpaj, qnab'il : _____
5. K'aăjil, ajxk'amil: _____

XNAQ'WI' 38 TAJB'EN TU'N QXK'AMIN

Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j
tnejil xnaq'wi'

Tqanil: kyajkyajchaq
kyb'aj xnaq'tzanjtz tu'n
kyltz'ib'in ti'j s-el
kyniky' ti'j xnaq'wi' ma
qlonte ex tu'n tajb'en
k'loj yol kyu'n.

U'jb'itz aq'until

Tniky'tzajil t-xim ajtz'ib'il. Tza'n ttz'ib'anjtz puqyol – u'jka'yb'il.

Tqanil: u'jinxa puqyol.

Tajb'en tu'n qyolin tuk'il qnab'il

B'a'n tu'n t-xi qximin tza'n tu'n t-xi qe jun k'aäjil, me iltzan ti'j b'e' tu'n t-xi aq'unit ex tu'n t-xi ximit alkyechaq quk'il mo ch'uq xjal k-onil tu'n tten tipumal qk'aäjil te nim amb'il. Jun tumel tu'n mi' chi jaw melj qe nuk'xjal te k'aäjel, mi' tu'n kyjaw naj tuk'il kyxim ex kyajb'il mo ajo nkyb'isin. Jun mya' b'a'n qa ma kub' kyq'o'n jun kyk'aäjel tza'n mi'n nkub' kyximin ti' tzul kanin. Tza'n jun paqx nxi kyximin ex mi'n nxi kyka'yin amb'il tu'n t-xi ti'n.

Tza'n at jun qb'is tu'n t-xi qe ntzaj kyq'uma'n xpich'b'il qa, jotx maj noq nkub' qximin jun paqx amb'il tu'n tlijet qu'n, me mi'n nkub' qximin ti' tzul kanin, tzmaxixjo tza'n n-iky' qi'j n-ul toj qnab'il. Jun yek'b'il kyi'j xjal nim kyk'aäjel tza'n nkub' kyximin qa b'a'n tu'n t-xi b'inchin jun k'aäjel toj nuch amb'il ex tu'njo lu' jun paqx njyet ttxolil kyu'n tza'nku n-ok

kymujb'in kyib' tuk'il juntl nuk'xjal me aj tiku' amb'il n-el kyniky te qa mya' b'a'n xb'ant kyu'n.

Tza'ntla tu'n ttene kyu'n ajxk'amil tu'n mi' chi ok takpaj tuk'il kyxim ex tu'n tkub' kyyolin kyxim toj jun nim amb'il? Tzalu'n kxel nq'uma'na oxe tumel tza'n tu'n txk'amina jun nim k'aăjel.

1. Tun tq'on nim amb'il aj txk'amina.
2. Q'onxa jun nim amb'il tu'n tyolina kyuk'il txqantl
3. B'a'n tu'n t-ximina ti'chaq ja'ku tzul kanin toj tb'ey.

Tqanil. Aju tqanil lu' el jyet te nejil toj u'jtqanil *Negotiation* tb'i, etz kyq'uma'n Qe xjal nchi yolin kye k'aăjil te jaxnaq'tzb'il te *Harvard*. www.pon.harvard.edu . Katie Shonk b'inchilte toj mnajaxnaq'tzb'il te *Harvard*, toj tanam te *Cambridge, Massachusetts, Estados Unidos*.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <https://expansion.mx/carrera/2017/11/10/como-negociar-con-el-futuro-en-mente>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j amb'il qa at jun qxim ti'j jun qk'aăjil .

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil tza'n tu'n qxk'amin. Tu'n tten b'ixnaqtz, jaqb'il tqanil, tqanil ex twi' yol. Meltz'inksa toj tyol mos.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

XNAQ'WI' 39 TU'N QTEN TOJ TZALAJB'IL

Autor : Miriam Larios

Ti' t-xilen tu'n qanq'un toj tb'anil?

U'jb'itz

Tqanil: kux b'ina ti'j t-xilen u'jb'itz

T-xjanil tu'n qanq'un toj tb'anil

Kyoj nuk'xjal, qe qb'a'nb'il nchi ajb'en tu'n qyolin toj tb'anil tumel. Nim nq'ancha'l toj tchwinqal jun xjal qa tb'anil **xnaq'tzb'il** xten toj chwinqal ex nchi ajb'en tu'n tlijet t-xima kyuk'il xjal qu'n mlay b'ant tu'n tjunalx. Tu'n ttzalaj jun **kojb'il** il ti'j tu'n tten **kawb'il** kyxol t-xjalil. Qa mixti' jun tb'anil kawb'il mlay b'et toj tb'anil tkyaqil t-xjalil.

Qa ma qna'nte at mya' b'a'n nb'aj toj qjaxjal, qjaxnaq'tzb'il, qaq'un ex toj kyaqil kojb'il, n-iky'jo lu' tu'n tpaj mi'n nqo mojin qib', nim q'ancha'l tza'n noq nchi yolin xjal ex tza'n nkub' kyb'inchin. Jun **yek'b'il** tza'n tu'n qxnaq'tzan kyi'j qk'wal ti'j "**kuyb'il**", qa jotx q'ij nchi xo'n yol qnejenel kyi'j junjun xjal mikxe tumel qxim.

Toj jun **nuk'xjal** ajo qb'a'nb'il nim t-xilen tu'n tkub' kyyek'in ajaq'unal tza'n nchi yolin, onin ex nkyq'o'ntoj kyaq'un. Ayitza'n **b'a'nb'il** nchi yek'in ti'j tumel tchwinqal jun xjal. Noqtla mixti' kyxilen b'a'nb'il kye **ajaq'unal**, tz'uxtla tu'n tb'ant twitz aq'untl ikyjo. Toj aq'untl nim **sikytlín** nten, jotxqex xjal nchi aq'unan toj junxil tumel, tu'n ikyjo ayi ajloq'il nchi kub' iky'sinte. Taj tu'n tten **onb'il** toj jun nuk'xjal, tu'n t-xi q'uma'n jotxjo nb'ant tu'n ex tu'n t-xi yolit kywitzjo txqantl xjal ti' nb'ant tu'n. Noq ikyjo jotx ajaq'unal k-elil kyniky' ti'j kyoklen ex ikytzan k'wel kyyek'in toj aq'untl junjun q'ij.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://elvalordelosvalores.com/la-importancia-de-los-valores/>

Niky'tzajil u'jb'itz

Tqanil: tzaq'b'intza junjun xjel

1. Ti' t-xilen tu'n qanq'un toj tb'anil?

2. Ti'qetzan qb'a'b'il?

3. Ti'qu'n at mya' b'a'n nb'aj toj qchwinqel?

K'loj yol

xnaq'tzb'il	kojb'il	kawb'il	yeck'b'il	nuk'xjal
b'a'nb'il	ajaq'unal	sikytlin	kuyb'il	onb'il

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'il yol tz'ib'inkub' ttxlaj sqit ex kyuk'il txqantl yol tz'ib'inkub'a toj tu'ja.

1. Kawb'il _____
2. Nuk'xjal _____
3. B'a'nb'il _____
4. Kuyb'il: _____
5. Onb'il: _____

Ttxolil yol

N-oken nim wiq techlal amb'il tu'n tq'umet tumel t-xim: N, Ma, otaq, ok, k. etc.

Tnejil aq'untl

Tqanil: tuk'il tmojb'il ajxnaq'tzal tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit techlal amb'il tu'n tten tnab'il txolyol. Ka'yinxa ti'j yekb'il.

Ma chin b'aj wana primxix, qu'n at tu'n nxi'ya b'inchilte.

0. _____ kylonte jwe' txkup toj b'e
1. _____ b'ixil kw'al aj k'wel iky'sit nintz q'ij te jaxnaq'tzb'il.
2. Il ti'j _____ t-ximina tumel chwinquel.
3. B'aj _____ xjal tuk'il t-xjalil ti'j jun matij k'aäjel tu'j tkub' q'o'n.
4. _____ t-xiya b'inchil noq ti'chaq.

Tcab'in Aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a tjunalxa kyib'aj sqit qe ipyol kyuk'il techlal amb'il. **Q'anchar'l, ajb'il, na'l, mojil, yolil**

Kyoj nuk'xjal, qe qb'a'nb'il _____ tu'n qyolin toj tb'anil tumel. Nim _____ toj tchwinqal jun xjal qa tb'anil xnaq'tzb'il ten toj chwinqal ex nchi ajb'en tu'n tlijet t-xima kyuk'il xjal qu'n mlay b'ant tu'n tjunalx. Tu'n ttzalaj jun kojb'il il ti'j tu'n tten kawb'il kyxol t-xjalil. Qa mixti' jun tb'anil kawb'il mlay b'et toj tb'anil kyaqil t-xjalil. Qa ma _____ at mya' b'a'n nb'aj toj qjaxjal, qjaxnaq'tzb'il, qaq'un ex toj kyaqil kojb'il, n-iky'jo lu' tu'n tpaj mi'n _____ qib', nim q'anchar'l tza'n noq _____ xjal ex tza'n nkub' kyb'inchin. Jun yek'b'il tza'n tu'n qxnaq'tzan kyi'j qk'wal ti'j "kuyb'il", qa jotx q'ij nchi xo'n yol qnejenel kyi'j junjun xjal mikxe tumel qxim.

Toxin aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txol yol tib'aj sqit tu'n kyoken kab'e yol tu'na. Ka'yinxa ti'j yek'b'il.

Nuk'xjal, ajaq'unal: At nim ajaq'unal toj jun tb'anil nuk'xjal _____

1. Kawb'il, nuk'xjal: _____
2. Kojb'il, b'a'nb'il: _____
3. Kuyb'il, b'a'nb'il: _____
4. Onb'il, sikytlin: _____
5. Xnaq'tzb'il, b'a'nb'il: _____

XNAQ'WI' 40 TU'N QTEN TOJ TZALAJB'IL TOJ KOJB'IL

**Mujb'il xnaq'tzb'il ti'j tnejil
xnaq'wi'**

Tqanil: kyajkyajchaq kyb'aj xnaq'tzanztz tu'n kytz'ib'in ti'j s-el kyniky' ti'j xnaq'wi' ma qlonte ex tu'n tajb'en k'loj yol kyu'n.

Autor: M. Murga

U'jb'itz aq'until

U'jil jun tqanil ex tu'n tel tniky'tzajil alkye t-xim ajtz'ib'il. Ximil ex yolil tib'aj.

Tqanil: u'jinxa puqyol

T-xjanil tu'n qanq'un toj tb'anil

Kyoj nuk'xjal, qe qb'a'nb'il nchi ajb'en tu'n qyolin toj tb'anil tumel. Nim nq'ancha'l toj tchwin-qal jun xjal qa tb'anil xnaq'tzb'il xten toj chwinqal ex nchi ajb'en tu'n tlijet t-xima kyuk'il xjal qu'n mlay b'ant tu'n tjunalx. Tu'n ttzalaj jun kojb'il il ti'j tu'n tten kawb'il kyxol t-xjalil. Qa mixti' jun tb'anil kawb'il mlay b'et toj tb'anil tkyaqil t-xjalil.

Qa ma qna'nte at mya' b'a'n nb'aj toj qjaxjal, qjaxnaq'tzb'il, qaq'un ex toj kyaqil kojb'il, n-iky'jo lu' tu'n tpaj mi'n nqo mojin qib', nim q'ancha'l tza'n noq nchi yolin xjal ex tza'n nkub' kyb'inchin. Jun yek'b'il tza'n tu'n qxnaq'tzan kyi'j qk'wal ti'j "kuyb'il", qa jotx q'ij nchi xo'n yol qnejenel kyi'j junjun xjal mikxe tumel qxim.

Toj jun nuk'xjal ajo qb'a'nb'il nim t-xilen tu'n tkub' kyyek'in ajaq'unal tza'n nchi yolin, onin ex nkyq'o'ntoj kyaq'un. Ayitza'n b'a'nb'il nchi yek'in ti'j tumel tchwinqal jun xjal. Noqtlal mixti' kyxil b'a'nb'il kye ajaq'unal, tz'uxtla tu'n tb'ant twitz aq'until ikyjo. Toj aq'until nim sikytlil

nten, jotxqex xjal nchi aq'unan toj junxil tumel, tu'n ikyjo ayi ajloq'il nchi kub' iky'sinte. Taj tu'n tten onb'il toj jun nuk'xjal, tu'n t-xi q'uma'n jotxjo nb'ant tu'n ex tu'n t-xi yolit kywitzjo txqantl xjal ti' nb'ant tu'n. Noq ikyjo jotx ajaq'unal k-elil kyniky' ti'j kyoklen ex ikytzan k'wel kyyek'in toj aq'untl junjun q'ij.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://elvalordelosvalores.com/la-importancia-de-los-valores/>

Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

Kux yolina tuk'il jun tuk'ila ti'j tza'n tu'n qanq'un toj tb'anil.

Tkyajin Aq'untl

Tz'ib'b'itz aq'untl

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil te txokb'il tkojb'ila tu'n kymeltz'aj qb'a'nb'il tza'n xkyij kyq'o'n qchman. Meltz'inksa toj tyol mos.

Tjwe'yin aq'untl (xjelb'il)

Tqanil: tu'n tkub' ttz'ib'ina ti'j ma b'aj xnaq'tzina kyi'j xnaq'wi' ex tu'n tokin k'loj yol ma chi qlonte.

Nxi nyek'in waq'una

Tqanil: tu'n tyolina tuk'il jun tuk'ila ti'j ma b'aj ttz'ib'ina.

Xnaq'wi' 37- 40

1. K'loj yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun txolyol kyuk'a junjun yol toj k'lojyol.

melj	ajxk'amil	takpaj	qnab'il
xnaq'tzb'il	kojb'il	kuyb'il	ajaq'unal

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

2. Ttxolil yol

Tqanil: tz'ib'inkub'a kyib'aj sqit techlal amb'il, jun yol mo ipyol tu'n tten tnab'il txolyol.
Ka'yinxa ti'j yekb'il.

Ma chin b'aj wana primxix, qu'n at tu'n nxi'ya b'inchilte.

1. _____ kylonte jwe' txkup toj b'e
2. _____ b'ixil kw'al aj k'wel iky'sit nintz q'ij te jaxnaq'tzb'il.
3. Il ti'j _____ t-ximina tumel chwinqel.
4. B'aj _____ xjal tuk'il t-xjalil ti'j jun matij k'aäjel tu'j tkub' q'o'n.
5. _____ t-xiya b'inchil noq ti'chaq.

Tqanil: tz'ib'inkub'a k'loj yol tib'aj sqit tu'n tten tnab'il puqyol.

q'ancha'l	ajb'il	na'l	mojil	yolil
-----------	--------	------	-------	-------

Kyoj nuk'xjal, qe qb'a'nb'il _____ tu'n qyolin toj tb'anil tumel. Nim _____ toj tchwinqal jun xjal qa tb'anil xnaq'tzb'il ten toj chwinqal ex nchi ajb'en tu'n tlijet t-xima kyuk'il xjal qu'n mlay b'ant tu'n tjunalx. Tu'n ttzalaj jun kojb'il il ti'j tu'n tten kawb'il kyxol t-xjalil. Qa mixti' jun tb'anil kawb'il mlay b'et toj tb'anil kyaqil t-xjalil. Qa ma _____ at mya' b'a'n nb'aj toj qjaxjal, qjaxnaq'tzb'il, qaq'un ex toj kyaqil kojb'il, n-iky'jo lu' tu'n tpaj mi'n _____ qib', nim q'ancha'l tza'n noq _____ xjal ex tza'n nkub' kyb'inchin. Jun yek'b'il tza'n tu'n qxnaq'tzan kyi'j qk'wal ti'j "kuyb'il", qa jotx q'ij nchi xo'n yol qnejenel kyi'j junjun xjal mikxe tumel qxim.

3. U'jb'itz

Tqanil: u'jinxa jun tqanil ex tu'n tel tniky'a alkye t-xim ajtz'ib'il. Ximil ex yolil ti'j puqyol.

T-xjanil tu'n qanq'un toj tb'anil

Kyoj nuk'xjal, qe qb'a'nb'il nchi ajb'en tu'n qyolin toj tb'anil tumel. Nim nq'ancha'l toj tchwinqal jun xjal qa tb'anil xnaq'tzb'il xten toj chwinqal ex nchi ajb'en tu'n tlijet t-xima kyuk'il xjal qu'n mlay b'ant tu'n tjunalx. Tu'n ttzalaj jun kojb'il il ti'j tu'n tten kawb'il kyxol t-xjalil. Qa mixti' jun tb'anil kawb'il mlay b'et toj tb'anil tkyaqil t-xjalil.

Qa ma qna'nte at mya' b'a'n nb'aj toj qjaxjal, qjaxnaq'tzb'il, qaq'un ex toj kyaqil kojb'il, n-iky'jo lu' tu'n tpaj mi'n nqo mojin qib', nim q'ancha'l tza'n noq nchi yolin xjal ex tza'n nkub' kyb'inchin. Jun yek'b'il tza'n tu'n qxnaq'tzan kyi'j qk'wal ti'j "kuyb'il", qa jotx q'ij nchi xo'n yol qnejenel kyi'j junjun xjal mikxe tumel qxim.

Toj jun nuk'xjal ajo qb'a'nb'il nim t-xilen tu'n tkub' kyyek'in ajaq'unal tza'n nchi yolin, onin ex nkyq'o'ntoj kyaq'un. Ayitza'n b'a'nb'il nchi yek'in ti'j tumel tchwinqal jun xjal. Noq'tla mixti' kyxilen b'a'nb'il kye ajaq'unal, tz'uxtla tu'n tb'ant twitz aq'untl ikyjo. Toj aq'untl nim sikuylin nten, jotxqex xjal nchi aq'unan toj junxil tumel, tu'n ikyjo ayi ajloq'il nchi kub' iky'sinte. Taj tu'n tten onb'il toj jun nuk'xjal, tu'n t-xi q'uma'n jotxjo nb'ant tu'n ex tu'n t-xi yolit kyzwitzjo txqantl xjal ti' nb'ant tu'n. Noq ikyjo jotx ajaq'unal k-elil kyniky' ti'j kyoklen ex ikytzan k'wel kyyek'in toj aq'untl junjun q'ij.

Iq'inktz toj tb'eyil lu <http://elvalordelosvalores.com/la-importancia-de-los-valores/>

Tqanil: Tzaq'b'inkub'a junjun xjel.

1. Ti' s-el tniky'a ti'j u'jb'itz?

2. Ti'tzan t-xim ajtz'ib'il toj u'jb'itz?

4. Tz'ib'b'itz

Tqanil: tz'ib'inkub'a jun tqanil te txokb'il tkojb'ila tu'n kymeltz'aj qb'a'nb'il tza'n xkyij kyq'o'n qchman. Meltz'inksa toj tyol mos.

QE TILIL TWITZ TX'OTX' EX TWITZ KYA'J EX TZA'N TU'N QKLET KYE

Nimx tilil twitz tx'otx' ex twitz kya'j ntzaj me qa mi' s-ok qka'yin qib' nim il jaku' b'aj. Aqetzan lo nim nchi iky':

At junjun amb'il toj ab'q'i tza'n nim njaw pune a' kyoj junjun plaj twitz tx'otx', tza'n ntzaj nim jb'al, b'e'x nchi ch'iy nima'. Qa ma jaw pune a' b'e'x n-ex kyklon xjal kyib' toj jun tb'anil tenb'il, me b'e'x nyuch'j awab'il ex wab'aj.

Mi' jaw qb'inchit qja ttzi nima', b'a'n tu'n qxi liq'e tza'n twi' witz. Qa nqo najan ttzi' nima', b'a'nqox tu'n kyklet qjaxjal aj ttzaj jb'al qu'n b'e'x chi ch'iy nima' qa ikyjo ktzajil kyq'uma'n nejenel.

Aqe kyaqjinab' atza'n tza'n nchi yekj plaj tx'otx'. Tza'n ntzaj jun kyaqjinab' nimx xob'il mo il ntzaj, atku b'e'x nchi iky' nim mo nuch ja. Awo xjalqo, qe jaxjal ex nuk'xjal b'a'n tu'n tkub' qnik'u'n qib' qa ma tzaj jun nim kyaqjinab', tu'n qb'inte ti' tu'n t-xi b'inchit ex ja' tu'n qkub' ten tza'n otaq qb'aj yolin qa ma tzaj jun nim kyaq'jinab'.

Junjun tumel:

- Mya' noq tu'n qjaw lipinxe, atku kyja' nxi nimix il ikyjo.
- Mya' tu'n qkub' ten tk'atz spiky'b'il qa binchin te lemo'n, mo kyk'atz noq ti'chaq matij at toj qja, jaku' chi tzaj lank'ij qib'aj.
- Mya tu'n qkub' we' t-xe tqan tzaj, qa at jun ma jaw tz'aq mi'n tu'n qxi liq'e tk'atz.
- Qjyonks jun tb'anil tenb'il, tzanku' tqan mo tqul ja, mo tjaq jun temb'il qa noq jun tnej ja b'inchin.

Ntzaj qi'yj tx'otx'tu'n ntx'emanjtz tze chq'alx, tza'n mixti' tchib'jal tx'tx', tza'n mya' b'inchin tb'e a', b'e'x nkyij spa'jix mo nkyij xlaje' tib'aj tx'otx' kyoj nim tanam. Tzan ntzaj yuchj tx'otx' atza'n tza'n nim tx'otx'ex xoq'l ntzaj qi'yj mo njaw xoq'le, tza'n nb'ajjo ikyjo atza'n tze'n nkub' ten jb'al tk'u'j witz, extzan ja' mixti' tze tu'n tpaj ti'chaq nkyb'inchin xjal.

Kab' tumel tza'n tu'n mi tzaj yuchj tx'otx':

- Tu'n mi' jaw qtx'emmin txqan tze ex
- Tu'n tjaw b'inchit tk'u'j tx'otx ex tu'n tkyij tb'e a'

Tza'n nlaqj jun chman witz atzan jun il ntzaj twitz tx'otx', at tanam jatumel at txqan chman witz, at junjun chq'al nchi laqj. Qa ma laqj jun chman witz nim ab'aj, xoq'l, tz'awin, tza'j ex ttzujil kyoq'iq' njatz, pitz'maj jb'al ex tz'ilal kyoj nima' ate' ttxlaj chman witz. Qa nqo najan t-xe chman witz nim il jaku' tzaj, b'a'nqox qa ma laqj jun chman witz aj ttzaj t-xo'n jni' ab'aj, xoq'l, tza'j ex qa tu'n qex qklo'n qib' qa ikytaq taj.

Tqanil: U'jinxa junjun xjel ex tzaq'b'inxa tza'n ma b'aj tb'ina.

1. Tz'ib'inkub'a ox wiq il ntzaj twitz tx'otx'.
2. Ti' tu'n t-xi b'inchit qa ma tzaj jun nim kyaqijnab'
3. Tiq'un ntzaj yuchj tx'otx'
4. Ti' qu'n tu'n qex qklo'n qib' toj jun tb'anil tenb'il.
5. Q'umantza kab' il tza'n njaw pune a'

USAID Leer y Aprender
Sitio en internet: www.usaidlea.org